

***BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ
BAKI – 2001***

*We, the Jafarzades
by Aziza Jafarzade
Baku – 2001*

*Mənbə: AZERİ.org, 2003
Veb direktor: Betti Bleyer
Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva
Veb master: Ülviyyə Məmmədova*

BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

Redaktor: Kəmalə Cəfərzadə
Kompüter yığımı: Aidə Qafarova

Cəfərzadə Ə.M., Cəfərzadə M.M., Cəfərzadə Ə.M.
«BİZ CƏFƏRZADƏLƏR», Bakı – 2001

Kitaba yazıçı, professor Əzizə Cəfərzadənin bir nəslin tarixi fonunda XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan məkanında baş verən mühüm hadisələri əks etdirən «Rübabə Sultanım» romanı, filologiya elmləri doktoru Məmməd Cəfərzadənin «Biz Cəfərzadələr» bioqrafik yazısı və şeirləri, filologiya elmləri doktoru Əhməd Cəfərzadənin «Adsız qəhrəmanlar» povesti və «Eşitdiklərimdən, gördüklərimdən yadımda qalanlar» yazısı daxil edilmişdir. Bu kitab Əzizə xanım Cəfərzadənin 80 illiyinə oğlu Turanın hədiyyəsidir.

©Turan İbrahimov

«ŞİRVANNƏŞR» – Bakı-2001

«QONAQGƏLDİ»

Səhər yuxudan oyananda hamı geyinməyə məttəl qaldı. Sən demə gecə evə oğru gəlibmiş. Balışların yanına çıxarıb qoyduqları geyimləri götürüb aparıblarmış. Birdən balaca Əhmədin gözü qapıya sataşdı. Ordan həmişə bacısının, heç bir ay olmazdı ki, təzəcə tikdirdiyi paltosu asılırdı. Boynuna samur dərisindən varatnik qoyulmuşdu. Baxdı, heyrət içində:

-Booy, yazıq qızın paltosunu da aparıblar ki...

Elə bir təəssüf var idi uşağın dilində ki, hamısı, özünün nəyi getmişdisə, sanki unutdu. Çıxdılar. Bu birinci dəfə deyildi. Bir dəfə də bu oğru gəlmişdi. Amma o dəfə mətbəxə gəlmişdi. Mətbəxdə Böyükxanım ananın qoyduğu qutularda makaron, vermişel, manni yarması, düyü, noxud, lobya, nə vardısı, hamısını yığıb aparmışdılar. Hətta ət taxtasını da aparıb, sonra görünür, yarı yolda başa düşmüşdü, heyətdəki kanalın yanında atıb getmişdi. Hamı deyirdi ki, bu oğru qonşudadı. Deyirdilər ki, Rübabə Sultanın evindən aparılan ərzağı filankəs qonşu -Mirzə kişini nəzərdə tuturdular, o, aparıb, bağda yeyirlər, gülürlər, sağlıq deyirlər, kef eləyirlər, Rübabə Sultanın nəvələrinin sağlığına yeyib-icirlər. Bu oğurluq, doğrudan da, qıraqdan gələn oğurluq deyildi. Rübabə Sultanın dayısı oğlu ara-sıra Böyükxanım anaya dəyməyə gəlirdi. Bibisi qızı getdisə də, artıq burda yaşamasa da, İranda olsa da, bu sahə müvəkkili vəzifəsində çalışanda, tez-tez gəlirdi. Oğurluğu biləndə dedi:

-Bu, oğru deyil. Bu qonşudu, qapı qonşu oğrusudu. Başqa yerdən gələn oğru deyil. Başınıza sadağa.

-Nə deyirəm ki, qardaş. Uşaqların başına sadağa, elə sən də. Ancaq, day, mən bilmirəm, mətbəxə bir şey qoyum... Axı əlim qalacaq, oğar olacağam.

-Narahat olma, bacı işini gör. Bundan sonra sizin evə oğru gəlməyəcək. Doğrudan da, sahə müvəkkili qonşulardan kimisə danışdırdı. Harda, necə, nə tapşırırdı, nə dedisə, ondan sonra bir daha bu evə oğru gəlmədi.

Belə xırda oğurluqlar İzzətin də başına tez-tez gəlirdi. Gəlib, nəyi var idisə, şəpir-şüpürdən, yığıb aparırdılar. Tək-tənha gəlin idi. Şikəst olsa da, gözəl idi. Vəfalı qalmışdı ərinə. Ərə getməmişdi. Övladı olmamışdı. Bircə əmisi qızı Böyükxanım anadan başqa, tutacağı yox idi. O, hara köçsə, İzzət də onunla bərabər gedirdi. Bircə İrandan başqa. Bircə İrana getməmişdi. Qayıdıb gələndə yenə onlarla birlikdə oldu, qonşu oldular. Rübabə Sultan İrana qaçaqçı vasitəsilə getməyə hazırlaşanda, hər dəfə deyirdi:

-Ağa nənə, - nə üçünsə, o, əmisi arvadına Ağa nənə deyirdi, - Ağa nənə, eləmə getmə. Hökumətnən hökumətlik eləmək olmaz. Getmə, bax, səni tutduraram, qoymaram gedəsən.

Özü deyirdi, gözləri yaşarırdı. Amma bu hadisə olmalı idi. Tale idi, getməliydi Rübabə Sultan. Getməzdən bir gün əvvəl, bəlkə də bir neçə saat əvvəl gedib İzzətin otağına girdi. Onu qucaqlayıb öpmək, bircə qayını qızının könlünü ələ almaq, onunla görüşmək, öpüşmək istədi. Amma İzzət öz sözünə sadıq qaldı. Qoymadı əmisi arvadını onu öpməyə. Əlini hayil eləyib,

qoymadı. Və haqlı çıxdı. Doğrudan da, hökumətlə hökumətlik eləmək olmazdı. 37-ci il elə bir qana boyadı ölkəni ki, sərhədlər elə bir dəmir pərdə ilə örtüldü ki, sərhədlər içərisinə elektrik cərəyanı buraxılmış tikanlı məftillərlə əhatə olundu. Qaçaqçılar bu üzə keçə bilmədilər, o üzə gedə bilmədilər və qanlı, heç bir tarixdə, heç bir ölkədə görünməyən dəhşətli hadisə baş verdi. Arazboyu kəsilən sərhəd dəhşətli bir şəkildə yaxınları, qohumları, əzizləri bir-birindən ayırdı. Araz bayatıları yarandı. Elə dərdlər, elə sərlər, hər biri bir hekayə, hər biri bir roman mövzusu ola biləcək bayatılar yarandı.

Arazda buz ağladı,
Yanda yarpız ağladı.
Oğlan bu tayda qaldı,
O tayda qız ağladı.

İki bölünmüş millət ağladı. Bir qismi fars millətçilərinin, o biri qismi sovet əsarətinin altında inləməyə başladı.

Nənə getdi, kimsəsiz qaldılar. Əvvəllər Məhəmməd deyirdi ki, «bacı, sənə arxayınam uşaqları». Amma sonralar...

Amma sonralar bəzən Məhəmməd ailəsinin yanına, guya ailəsinin yanına gəlir, bir-iki gün qalır və tez də qayıdırdı kəndə. Amma bu bir-iki gündə uşaqların yanından, qayınanasının böyründən Böyükxanımı götürüb hamama aparırdı, «nömrə hamamına». Bir ailə kimi yaşayan həyətdə qonşuları bunu görürdü.

Böyükxanım utana-utana boxçasını qoltuğuna vurub, çadrasının ucu ilə yaşmaqlanıb onun ardınca gedirdi. Sovet küçəsində təzə tikilmiş böyük hamam var idi. Bu hamamın yaxşı təmiz nömrələri var idi. Tək-tək, ikilikdə çimmək fikrində olanlar bu nömrələrə gedirdi. Bir saatlıq, saat yarım, bəzən Dağlı məhəlləsinin Hüseyinbala açıqlığının arvadları həmin bu nömrələri bir-iki saatlıq bağlatdırıb bir xeyli paltar, bəzən palaz gətirib yuyurdular burda. Amma əsasən, əlbəttə, çimənlər, tək çimmək istəyənlər buraya gəlirdilər. Bir saatdan, saat yarımından sonra Böyükxanım Məhəmməd geri qayıdırdı. Məhəmmədin çayı, əlbəttə hazırıdı. Bir kəlmə söz demədən, amma daxilən balasıynan kürəkəninin görüşündən məmnun olan Rübabə Sultan masanın üstündə çay, çörək - hər şey hazırlayıb qoymuşdu. Məhəmməd, əlbəttə, çayı tək içirdi. Böyükxanım hamamdan yaş gəlmiş qətvəni-filanı həyətdə sərirdi. Zarafatçıl İnsafxanım bic-bic gülərək deyirdi:

-Böyükxanım bacı, «hamamgəldi» olacaq a, Allah qoysa.

Düz deyirdi. Az bir müddətdən sonra hamamgəldi dünyaya gəlirdi. Amma Böyükxanımı hamama aparən ərinin - bu uşağın atasının nə doğumdan, nə ölümdən xəbəri yox idi. Böyükxanıma çox gözəl sözlər - mehriban, nəvazişkar sözlər deyirdi. Bu sözlər Böyükxanımın qəlbində sevincdən çox kədər oyadırdı. Evdə az müddətdə gecə qayınanası qonşu otaqda, uşaqlar ortalıqda yatdığı bir halda bu sözləri Məhəmməd ona deyə bilməzdi. Ona görə də hamamda həmin sözləri başlayırdı. Özü də elə bir nəvazişlə, elə bir incəliklə başlayırdı ki:

-Sən mənim əzizimsən, balalarımın anasısan, sən mənim gözümün ilk ovusan, gözəllər gözəlisən, sən mənim hər şeyimsən, dünyamsan, aləminsən, canımsan, ciyərimсэн. Sən mənim sevincimsən. Bilsən səndən ayrı qalanda necə bir həsrətlə arzulayıram səni.

Soyunub aralıda dayanan xanımını yanına çağırırdı.

-Gəl bəri, lütf eylə, ey sərvə-güləndamım mənim,

Oİ ləbi canpərvərindən, verginən kamım mənim.

Şair xislətiydi. Poeziya aşiqiydi, at bilicisi olmağına baxmayaraq. Yəni, elə bu atı sevmək özü böyük şeydi, at muraddı, at igidin yonqaradı, igidin qardaşdı, igidin arxasıdı. Poeziyamızda, dünyamızda, ədəbiyyatımızda Qırat kimi, Bozat kimi, dinimizdə Zülcənəh, Buraq, Düldül, Rəfrəf kimi atların o qədər gözəl təsvirləri vardı ki, onlara elə şerlər qoşulmuşdu ki... Məhəmməd «atdı-muraddı, qadasın aldığım arvaddı», deyib gəlini bağına basırdı. Əlbəttə, adətə, ənənəyə, artıq neçə illərin adətinə boyun əyirdi Böyükxanım. Bu nəvazişlər onun qəlbində heç bir sevinc oyatmırdı.

-Dəli olma, ay qız. İncimə məndən. Mən burda - bu kafirlər içində dolana bilmirəm. Ona görə də çəkilib gedib kənddə oturmuşam. Yoxsa səndən, balalarımından bir gün də ayrılmazdım. Sənsən mənim sevincim, sənsən mənim bayram xörəyim, bayram aşım, toyuq plovum, bayram novxarışım, şəkərburam, paxlavam, şəkərçörəyim, sənsən mənim sevincim, bayram şamlarım. O, çörəkdi də. Onu gündə yeyirəm.

Böyükxanım qəlbində fikirləşirdi: «Hə, o, müqəddəs çörəkdi. Mənsə təsadüfdən-təsadüfə yeyilən bayram aşı. İlahi, ata da övladları üçün bayram aşısı olarmış. Ata da övladlar üçün bayram paltar almazmış. Bayram şamı, bayram şirniyyatı almazmış. Uşaqları nənə geyindirərmış. Doğanda şabbaxeyirin nənə eliyərmış, öləndə o dünyaya nənə yollayarmış». Məhəmmədin nəvazişləri altında Böyükxanımın qəlbindən bunlar keçirdi. Əlbəttə, hər bir hamam səfərindən sonra dünyaya yeni bir «hamamgəldi» gəlirdi. Beləliklə, dörd övlad dəfn eləmişdi Böyükxanım. Yeddisindən üçü qalmışdı.

Övladlardan biri qırxı çıxmamış xəstələnmişdi. Uşağın mamaçası Məşədi Gülsüm dedi:

-Seyid xanım, seyid qızı, rəhmətlik ərən ad verməli olmadı. Kərbəlayi Əliheydər ad vermədi. Uşaq basılıb, gəl uşağın adını dəyişək.

Rübabə Sultan könülsüz halda dedi:

-Nə deyirəm ki, özün bilərsən.

-Yoox, özün bilərsən, yox. Sənin razılığın lazımdı. Axı sənsən bu uşağın sahibi. Sənin ərinin, istəkli ərinin adını daşıyır. İstəkli ərinin adı qoyulub.

-Yaxşı, nə deyirəm ki? Qoy elə olsun. Onda atasının adını qoyaq.

Belə də qərarlaşdırıb, uşağın adını Məhəmməd qoymuşdular.

XARİCİLƏRLƏ TİCARƏT

Ecazkar bir söz idi, mənasını bilmirdi. Torksın, bu nə olan şey idi? Axır vaxtlarda tez-tez qonşular bir-biri ilə danışdırlar.

-Hardan gəlirsən?

-Torksindən.

-Hara gedirsən?

-Torksinə.

-Bir şey ala bildin?

-Hə.

-Ay balam, götürmədilər ki, qızı döyül, faizi aşağıdadı. Faiz nədi?

Nəsə. Anası həmin bu torksinə getmişdi. Əzimə balaca qardaşı ilə evdə tək qalmışdı. Hərdən bir stəkandakı qatıqdan balaca çay qaşığı ilə qardaşının boğazına tökür, onu ağlamağa qoymur, lap elə anasının özü kimi laylay çalırdı uşağa.

Qardaşım laylay,
Gülüşüm laylay.
Belə sözlər deyirdi.

Ana gəldi. Çox yorğun idi. Çadrasını başından açıb, heç bükmədən yükün üstünə atdı. O, belə şey eləməzdi. Həmişə hardan gəlsə, çadrasını səliqə ilə bükər, taxçaya qoyardı, mücrünün üstünə. Və çadranı atan kimi, əlindəki səbət zənbildən şeyləri çıxartmağa başladı. Çıxardıq birindən bir qədər yarım qazançaya tökdü. Əzimə maraqla baxırdı. Bu sarı, girdə şeylər nədi?

-Bunlar nədi, ay ana?

-Darıdı, ay bala, darı.

-Darı?

-Hə bala, darıdı. Uruslar buna pşana deyirlər.

-Hə. Bunu neynirsən, ana?

-Bişirəcəyəm, yeyəcəksən.

-Daddıdı?

-Yeyəndə görərsən. Yeyərsən, görərsən.

-Heç görməmişdim, ana.

-Hə, bala. Buna quş dəni deyirdilər bizdə.

-Bəs indi adamlar yeyir onu?

-Hə, bala, yeyəcəksiz. Dövrəmdə quş kii uçaçaqsız, mənim balam.

-Bunu hardan almısan, ana?

-Mağazinnən. Xaricilər gətirib satıblar, qızım. Qızıla dəyişiblər.

Bunu deyə-deyə Böyükxanım ana yerə tökülmüş darıdan, sarı darıdan bir-iki dənəni, doğrudan da, qiymətli qızıl kimi götürdü, birçə-birçə götürdü.

-Hə, bala, qızıl kimidi. Qızıl qiymətinə buna deyirlər. Qızıla dəyişirlər, pulnan yox.

Əzimənin yadına düşdü ki, səhər anası mağazaya getməmişdən əvvəl sandığını açmışdı. Rübabə Sultandan qalan bu sandıq onları yedirdirdi, geyindirirdi. Burdan götürdüüyü parçalardan paltar tikib uşaqlara geyindirirdi. Sonra da balaca bir sandıqçadan qızıl kəmərinə çıxartdı. Onun quppalarından birini qopartdı, məxmərin üstündə boş iz qaldı. Deməli, o zərif, o incə qızıl şəkəli quppanın əvəzinə anası bu darını alıb gətirmişdi, balaları ac qalmasın, ehtiyac içində olmasın. Hər dəfə sandığı açıb bu quppalardan qoparıb aparanda, deməli, anası bundan öteri gedirmiş. Hər dəfə səhər gedəndə mətbəxdəki qabları bir-bir yoxlayardı. Sonra da öz-özünə:

-Hə, getməli vaxtdı. Getməliyəm, - deyirdi. Və qəlbində düşünürdü: -Balalarımın qiymətli deyil ki. Bu bəzək şeylərini mən neynəyəcəyəm? İndi qızıl kəmə qurşayan kimdi? Təki balalarım ac qalmasın. Gözləri özgə qapılarına dikilməsin, Allah eləməmişkən. Onlar, - acam, ana, - deyəndə dünyam dəyişir. Cəhənnəm olsun qızıl da, qaş-daş da. Nəyinə lazımdı ananın? Ana bacarsaydı, döşlərini sıxıb, kitrəsini çıxardar, körpə balasını ağlamağa qoymazdı. Əzimənin gözü onun əlinə dikilərdi.

Rübabə Sultanın qapısından cəmi ikicə dəfə qonaq qovulmuşdu. Bunun biri Hüseyini kürd idi, danışmışdıq haqqında. Biri isə Sahib adında bir yaşlı kişi idi. Tez-tez öz qohumu Hacıağalınan birlikdə şəhərə gələrdilər, xüsusilə müharibənin ağır illərində, ərzaq, ət, yağ, başqa şeylər gətirib gələrdilər, satardılar. Bir gün Böyükxanım ana qonşu otaqda oturub söhbət edən bu iki nəfərin

danışığını eşitdi. Mətbəxdə iş görürdü. Onlar üçün yemək-filan hazırlayırdı, çay-çörək hazırlayırdı. Birdən eşitdi ki, qonağın biri Hacıağalı deyir ki:

-Bakıdı da, nə var burda axı? Bazarda taxtanın üstünə pox da çıxartsan, gəlib alırlar.

İkisi də güldü. Qoca xırıltılı səslə sözə başladı:

-Sən nəyi deyirsən? Sənin xəbərin yoxdu. Mənim yanıma ət almağa gələn o balaca qızları, özü ətdən yumşaq, o nəvən var e, Gülgəz, ondan da kiçik, onun yaşda ola-olmaya, yumyumşaq, 13-14 yaşında, vallahi, bircə kilo ətə, taxtanın dalında bilsən o mənə nə verir? Nə deyim sənə? Dünyadan xəbərin yoxdu sənin. Deyirsən ki, şey çıxartsan... Şey çıxartmaq nədi? Dünya belədi, belədi. Belə dönüb.

Hər ikisi hırıldadılar. Hacıağalı soruşdu:

-Doğru deyirsən, dayı?

-Bacıoğlu, mən sənə ömrümdə yalan danışmışam? O dədəvün oxuduğu Quran haqqı düz deyirəm.

Böyükxanım ana sözün dalına qulaq asa bilmədi. Hirs onu boğurdu. Onun dediyindən belə bir nəticə çıxarırdı ki, - İlahi, birdən Allah eləməmiş, Əzimə də, ehtiyacı olar, belə alçağa rast gələr. Halbuki, o, bütün nəyi var idisə, nə imkanı var idisə, Əzimənin yolunda qoyardı. Müharibənin doğrudan da, çox ağır olan birinci ili idi - 42-ci il idi. Çox ağır il idi.

Böyükxanım ana əlində nə iş gördüyünü unutmuşdu. Neynirdi? Ola bilərdi ki, o əlində qaynar çaydanı üstünə dağtsın, xörəyin içinə duz əvəzinə Allah bilir, nə töksün. Qərəz ki, çox çətinliklə piletəni söndürdü və ağır-ağır otağa qayıtdı.

-Bura bax, qonaq qardaş, - o, həтта, həmişə dediyi kimi, Sahib əmi də, Hacıağalı qardaş da demədi, - qonaqlar, xahiş edirəm, durun, gedin və bir də bu evə qayıtmayın.

Hər ikisi təəccüblə başlarını qaşdılar, təəccüblə baxırdılar. Onlar inanmırdılar ki, onları bu müqəddəs qapıdan - Ağa dedikləri Rübabə Sultanın qapısından qovurlar. Onlar Böyükxanım ananın indicə danışdıqları söhbəti eşitdiyini bilmirdilər. Birdən Hacıağalı nəsə duydu, anladı ki, Böyükxanım ana eşidib onların bu söhbətini. Təəcüb xəcalətə döndü. Qalxdı, qocanın əlindən dartdı:

-Dur, dur gedək, ana haqlıdı, - dedi və hər iki qonaq suyu süzölmüş kimi otağı tərək etdilər. O gün Rübabə Sultanın kəriməsi, əzizi Böyükxanım ana bütün günü özünə yer tapmırdı. Qapıdan qonaq qovulmuşdu.

-Ana, ana, ruhuna qurban olum, bağışla məni. Qapından qonaq qovmuşam. Amma bu qonaq, əgər sən eşitsəydin, yəqin ki, əllərinən boğardın. Pələ süpürgəynən qarışqanı qapıdan eləyən, qarışqanın ölməsinə razı olmayan ana, sən onları tikə-tikə eləyərdin o nazik əllərinən, o ağır əllərinən, o ana əllərinən. Can ana, canım ana, bağışla məni. Ruhun göylərdə mənə duaçı olsun həmişə. Balalarım da duaçı olsun. Ana, ana, mənim anam, qapından qovmuşam qonağını. Sənin adınla gəlir bura, kim gəliрсə. Sənin hörmətinə, sənin izzətinə, sənin şərəfinə gəlirlər. Mən isə, neyniyim ana? Bacara bilmədim özümən. Elə bildim ki, atası əsgərlikdə olan, anası ölən, bir tikə çörəyə möhtac qalan o 12-13 yaşlı qız mənim öz balamdı. Düzdü, mən Əziməni o günə qalmağa qoymaram. Amma elə o qızı da qoymazdım. Elə o da mənim balamdı, kimsəsizdi. Müharibəni lənətə gəlsin. Gör bir nələr törədir, ana. Hitleri lənətə gəlsin, Allahın qəzəbinə gəlsin, Allahın... Ana, nə yaxşı ki, getdin. Ömrümdə birinci dəfədir ki, sənin burdan getməyinə, bu bəlaları, bu dəhşətləri görməməyinə, vaxtında Allahına qovuşduğuna üreyim razı olub. O Kərbəladan gətirdiyin kəfəni əzizləyib, sənin yadigarın kimi saxlamışam, ana. Tapşırılmışam Əziməmə, məni sənin ağışına bü kəfəndə gətirsinlər. Canım ana, o kaftar kişi, görəsən,

həyatında adamlığın, insanlığın nə olduğunu bilib? Görəsən, onun özünün qızı, nəvəsi bu günə qalsaydı... İlahi, bağışla məni, ya rəbbim, bağışla məni, anamın ruhu, bağışla məni. Günah işləmişəm. Bu kaftar, bu qudurmuş köpək gör bir nə dedi, ana? Verdiyim bir kilo ət kimi yumşaq... İlahi, dilim qurusun. İlahi, onun dili quruyeydi bu sözü deyən yerdə. Allahım, bağışla məni, günah işləmişəm. Ancaq ana, sən özün də olsaydın, mən dəli olmuşdum, ana, dəli kimi olmuşdum. Sən özün də olsaydın, məni görsəydin, yəqin, bağışlamazdın, ana? Ana, onları evdən qovmazdın? Vallah qovardın, ruhun haqqı qovardın, ana. Qurban olum sənə, bağışla məni. Köpəklər nə qədər bədbəxt eləyib qızları. Nə qədər üzünün suyun töküüb cavan gəlinlərin. Müharibəni lənətə gəlsin. Ana, nə qədər gözəlləri yoldan çıxardılar. Nə qədər evləri biurvat eləyiblər. Bağışla məni, ana, bağışla məni. Belə binamuslar namussuz eləyir namuslu evlərin balalarını. Lənətə gəlsin müharibəni. Lənətə gəlsin belə sırtıq, namusun nə olduğunu bilməyənləri... El qədri, millət qədri, bala namusu bilməyənləri, biqeyrətləri, qeyrətin nə olduğunu bilməyənləri, ana.

Ona dedim, gəl, filan şeyi ver, bəhmən şeyi apar. Biqeyrət, biqeyrət.

-Eh, bacıoğlu, - dedi, - sən belə şeyləri qanmazsan, nə yolun bilərsən, nə dadın, - xırıltıyan güldü.

Bu sözləri düşündükcə Böyükxanım ana o anları təzədən yaşayırdı. Yənə də əlini göylərə - o böyük dərgaha, o xaliqə qaldırıb yalvarırdı:

-İlahi, cəzasını özün ver. İlahi, Hitlerin də cəzasını özün ver. Bu bəlalara bizi o saldı. Bu günlərə bizi o qoydu. Çöllərə, səhralara saldı bizi. Bağışla məni, ana, bağışla məni. Ruhun bizə duaçı olsun, ana.

Köpəklər, günahkar it kimi quyruqlarını böyürlərinə qısıb həyətdən izal oldular. Qonşu arvad Böyükxanım anadan soruşdu:

-Hara gedirlər, onlar?

-Cəhənnəmə, dedi.

Onlar üçün qoyub getdikləri, nə qədər idisə, ətini götürüb dalana çıxdı, dallarıyan qışqırdı:

-Əyşi, gətirdüyünüzü də, zibilivüzi aparın.

Hacıağalı dönüb Böyükxanım ananın yerə atdığı dəsmala bükülü ətini götürdü. Bir kəlmə də söz demədən xırıltıyla ösgürən kişinin dalıyan getdi.

Günlərin birində onun ögey xalası qızının əri polkovnik Əliağa cavan, gözəl bir oğlanı, kiçik leytenant olan Camal onlara gətirdi. Oğlan ağ bənizli, uca boylu, geydiyi paltar da ona yaraşan bir oğlan idi. Bəzən hərbi geyim sir-sifəti elə pis günə qoyur. Amma burda əksinə, sir-sifətlə bu gözəl geyimdə oğlan şəkil kimi idi. Vətən oğullarını qəhrəmanlığa, igidliyə çağıran plakatlardakı gözəl oğlanlar kimi, əsgərlər kimi.

-Böyükxanım ana, səniyə bir söhbətim var. Qoy uşaqlar o yana keçsinlər.

Böyükxanım ana işarə eləyər-eləməz uşaqlar özləri qalxıb həyətdən çıxdılar. Və Əliağa indicə Əziminin onun və qonağın qarşısına gətirib qoyduğu çaya limon salıb qarışdıraraq-qarışdıraraq sözə başladı:

-Bacım, sən ailənizə olan münasibətimi bilirsən. Xalan qızını özüm bu gün gətirmədim. Dedim, qoy söhbəti səniyə özüm eləyim. Əgər qızının atası burda olsaydı, onuynan söhbət edərdim. Odur ki, indi məcburam, bu söhbəti sənə açım. Elə onsuz da, ailədə bilirəm ki, qızın atası da sənə, anası da sənə. Mərhum, yaxşı tanıdığım nənəsi də sənə. Mən bu qarşında oturan

Camalı yaxşı tanıyırım. Öz tərəfimdən də sənə məsləhət görürəm ki, ona «Hə» deyəsən. Allah ulduzlarını göydə barişdirsin. Camal yaxşı oğlandı, işgüzarlı. Yaxşı nəsiləndi. Şəkinin ən gözəl nəslindəndi. Nigaran olma. Mən sənə qapını pis şeyə calamaram.

Əlbəttə, Böyükxanım ana bir söz deyə bilmədi. Müəyyən bir vaxt keçəndən sonra, nişan elənməsə də, oğlan onlara arabir gəlib-gedir, görüşürdülər. Qız artıq nişanlı vəziyyətində idi. İndi bu xəbər kənddə qızın atasının qulağına çatdı və o, dərhal Bakıya gəldi.

-Sən nə iş tutmusan?

-Neynəmişəm ki?

-Mən dura-dura, atası dura-dura, sən qıza «Hə» demisən? Nişan götürmüşsən?

-Nişan-zad götürməmişəm. «Hə» isə Əliağa qardaş verib.

-Başını daşın yekəsinə döyüb. Kimdi o? Məniyə birlikdə qız əkib?

-İlahi, - deyə ana düşündü. Atalıq iddiası indimi yadına düşüb? Bəs on altı yaşına çatmış, on yeddisinə keçmiş qıza on yeddi qəpik verib bir dəftər almayan ata, hansı haqlı sən atalıq iddiası eləyirsən?

Bu düşüncələrini, əlbəttə, yüksəkdən demədi. Heç vaxt deyə də bilməzdi. Tərbiyəsi qoymazdı. Odur ki, başını aşağı salıb, bir söz demədi.

-Neynək? Çağırtırıb o Əliağa bəynən bir danışaram. Görüm nə haqqan mənim qızımın «Hə»sini verib? Nə haqqan? Nəyidi onun?

-Qohumu-zadı deyil. O lənkəranlı, oğlan şəkili.

-Bəli, elə bir sünnümüz çatmırdı. Bizə sünnüdə qohum olan olmaz.

-Nə deyirəm ki? Özün bil. Çağırtır, danış.

Elə həmin axşam Əliağa onlara gəldi. Deyəsən xalaqızı vasitəsinə atanın Bakıya gəldiyindən xəbər tutmuşdu. Elə özü gəlmişdi. Gəldi, o, çox coşğun sevinc və həvəslə qızın atası ilə görüşdü.

-Xoş gəlmisən, qardaş. Allah mübarək eləsin.

-Allah sənə qənim olsun. Mübarək də sənə başına dəysin. Mənim sünnüyə nə alverim? Qaytar deyirəm sənə.

Əliağa qapının içində donub qaldı. Heç şineline çıxarmamış, üzünə çırpılan bu sözlər onu dəhşətə gətirmişdi. Dönüb başaşağı oturmuş, yaylığını didişdirməklə məşğul olan Böyükxanım anaya baxdı. Anladı ki, iş işdən keçib, «Hə» qaytarılmalıdı. Belə də oldu.

Bir neçə müddət xalaqızı arabir onlara dəysə də, artıq Əliağa onlara gəlmirdi, görünmürdü. Əlbəttə, söz yox ki, Camalın da ayağı bu evdən kəsilmişdi. İndi, budur, ana həyət qonşu İnsaf arvadla oturub düyü arıtırdı.

-Nə yaman çox zibili var?

-Olar də... Alverçinin insafı olmaz. Deyirlər, alverçinin nəinki ata-anası, heç Allahı da olmur. Növzənbillah, növzənillah. Dilim quruyar, ay Allah. Mən nə danışaram. Allah özü qənim olsun belə adama. Elə adamlar elə yırırlar də, alıcının evini. Nəyinə gerekdi ki, gözümüzə soxa-soxa iş tuturuq? Bir vaxt qayınanam mənə danışardı, rəhmətlik...

-Yəni, rəhmətlik deyirsən?

-Həri ya, rəhmətlik arvad idi. Heç pis arvad döyüldü. Hərdən-birdən məni qapazlamağı olurdu, amma rəhmətlik olmağına rəhmətlik idi. Deyirdi ki, kişi rəhmətlikdən ulduzlarımız barişməmişdi. Görükür, ata-anası zornan mənim dədəmnən alver eləyib, məni almışdılar. Kişi məniyə nə əməlli yola getmirdi heç. Bir də görürdün, hambalın dalında bir kisə düyünü gətirdi, qoydu ora.

-Ağz, bilirsən bu necə düğüdü? Bir barmaq uzanır. Bir az zibili olsa da - sılıfı-mılıfı, çəltiyi - olsa da, işüvün-gücünün adı nədü? Oturmusan evdə axşamacan, qonşulardan laqqırtı vurursan, qiybət eliyirsüz. Həri ya. Yaxşı arıttaginen. Sən öləsən, aşın içindən bir dənə çəltiy, ya sılıf çıxı ha, gözlərüvi ovaram.

-Deyirdi, hə, mənə belə sözlər çox deyirdi.

-Düz deyirsən. Bəzi kişilərdə belə xasiyyət var.

-Bir də ki, bu nə düyüdü axı? Candu Lənkəranın aküləsi, sədrisi. Aküləsi toyuqplovçün, sədrisi səbzə-qovurmalı aşçün. Yoxsa bu? Qazana tökən kimi gerek kəfkir əlündə gözləyəsən. Yoxsa, o, dağa döner, olar həlim.

ƏHMƏDİN GÖZİLƏ

(Həmin hadisələr Əhmədin gözilə)

Filologiya elmləri doktoru Əhməd Cəfərzadənin dünyasını dəyişməsindən sonra Əzime yadigar qoyduğu, amma oxuya bilmədiyi xatirəyə bənzər bir şeyi oxumağa başladı. Orada elə hallar, elə xallar var idi ki, Əziməni bəlkə də bir neçə əsər yazmağa vadar edə bilərdi. Onların içərisində biri xüsusilə bütün varlığını sarsıtdı: 1938-ci il həmsəri adı ilə, iranlı adı ilə Azərbaycan türkləri yüz minmi, əlli minmi, nə qədərse, vətəndən qovuldu, Cənuba qovuldu. Oradan güclə yaxa qurtarıb gələnlər, yaxud, əsrin hələ əvvəlində bir parça çörək dalınca neft mədənlərində çalışmağa gələnlər, Bakı körpülərində hamballıq eləyənlər, şəhərin içərisində kanalizasiya olmadığı üçün, zolotar adı ilə quyuları təmizləyənlər, bəzən hətta dəliqudurmuşun birinin hədəf seçdiyi, gözəl yazığımız, şairimiz Abdulla Şaiqin «Məktub yetişmədi» əsərində oxuduğumuz kimi neft mədənlərində quyu qazarkən həlak olmuş, məktubları o taya çatmayan neftçi fəhlə Qurban, onlarla belə insanlar Azərbaycandan köçürüldü. Onların böyük bir qismi orada ailəsi olmadığından, buraya gələn kimi yerli qızlarla, qadınlarla evlənmişdilər, ailə, ev, uşaq sahibi olmuşdular. Artıq buralılaşmışdılar. Bir qismi orda arvad-uşağı olsa da, onlara arabir pul, qazancından bir qismət göndərsə də, hər halda yenə də burada evlənmişdilər, ikinci bir ailə qurmuşdular. Onların da arvad-uşaqları var idi. Beləcə onlar özlərini doğma yurdda hiss eləyirdilər. Elə doğma idilər də. Başqa cür təsəvvür eləmək mümkün deyildi. Necə ola bilərdi? Canı, qanı bir, 1828-ci ildə Türkmənçay müharibəsi ilə, ondan əvvəl Gülistanla, ondan əvvəl Kürəkçay bağlaşması ilə ikiyə parçalanmış Azərbaycan. Yarı, millətin çox hissəsi, yarı deyil, çox hissəsi o üzde qalmışdı. Az bir hissəsi bu üzde. Amma sərhəd hər halda, belə qapalı deyildi. Bir zamanlar gedib gəlirdilər. Pasportlu-pasportsuz, iş dalınca, bəziləri qazanc dalınca, mollası da gəlirdi, ayı oynadanı da gəlirdi, hoqqabazı da gəlirdi, ağıllısı da gəlirdi. Daha çox namusla bir parça çörək qazanıb balalarına göndərmək istəyən fəhlələr gəlirdi. Aclar, yoxsullar dünyasından gəlirdilər. Əslində, həmsəhərli sözü, yəni, eyni şəhərdən olan adam - soydaş, eyni şəhərdən olan adam deməkdi. Bakıda bu ad bir qədər təhqiramiz mənə daşmış, öz əski həmvətən, həmsəhərli, həmyerli mənəsini dəyişib, həmsəriyə çevrilmişdi - həmsəri, həmsəri hambalı, həmsəri fəhləsi, həmsəri nökeri, həmsəri zolatarı. Müsibətli idi onların həyatı. Bir zamanlar mərhum, gözəl rejissor, bizim ən yaxşı filmləri çəkən rejissor Hüseyn Seyidzadə «Məşədi İbad» - «O, olmasın, bu, olsun» filmində bu hamballardan epizodik bir surət yaradan Əhməd Əhmədovun simasında onların taleyini göstərmişdi, əks etdirmişdi. O filmə Məşədi İbad bir kəlmə:

-Hambal! - deyən kimi onlarla ac, bir parça çörək avarası - hambal yüyürüb gəlir. Bir abbasi qazanmaqdan öteri günlərlə Məşədi İbadın ardınca sürünən tək birisi bu səadətə nail olur, iş tapır, yəni.

Elə gözəl, elə dürüst əks etdirmişdi ki... Bax, bunlar əsrin əvvəlində olmuşdu. Gəlmişdilər, bəzisinin taleyi gətirmişdi - evlənmişdi, yaxşı bir ailə qura bilmişdi, yaxşı qismət çıxmışdı qarşısına. Amma əksəriyyəti elə fəhlə - neft fəhləsi və həmsəri hambalı adında qalmışdı.

1938-ci ildə artıq bu adamların heç birisi özünü, demək olar ki, pasportda deyildisə, iranlı hesab eləmirdi. Pasport da dəyişmək həmişə vaxt tələb eləyir, müxtəlif sənədlər toplamaq tələb eləyir, cəncəldi. Odur ki, əksəriyyəti heç pasportunu dəyişməmişdi. Lazım da bilməmişdi. Nə təfəvütü var? Bir qisim yerlərdə hətta, bir zaman orduya çağırılırdı gənclər. Bəzi sadələvh yerli atalar da öz övladlarına, oğlanlarına iranlı pasportu çıxarmışdılar. Təki urusa - bu nifrət elədikləri urusa soldat verməsinlər deyə. Hələ 37-ci ilin davamının nə olacağını bilməyənlər var idi bunların içində. Birdən 1938-ci ildə tələb olundu ki, kim istəyir, sovet vətəndaşlığını qəbul eləsin - pasportunu dəyişsin, kim istəmir, etməsin, köçüb getməlidir burdan. Doğrusu, buna əhəmiyyət verməyənlər oldu. «Əşi, sözdü də, deyilir». Elə bil Sabir onlara işarə eləyirdi.

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın.

Yatmışları razı deyiləm, kimsə oyatsın.

Tək-tək ayılan varsa da, heç dadıma çatsın...

Kimin haqqında, hansı xalqı aldadan bir cindarın, bir mollanın adından demişdi bunu, dilindən demişdi. Amma indi, elə bil indi də oxumaq olardı bunu. Yatmışdılar. Yatmışları kimsə oyada bilmirdi elə bil ki. Div yuxusuna getmişdilər. Bədbəxtçilik yuxusuna getmişdilər.

Qonşumuzda bir qarı var idi. İpək qarı deyərlər belələrinə aşıqlar. Bütün məhəllənin, ətraf evlərin hamısının nənəsi idi, mamaça idi, ara həkimi idi. Bütün evlərdə əziz idi. Hər yerə sevinc gətirmişdi. Qardaşı arvadı ilə birlikdə bizə yaxın bir yerdə yaşayırdılar. Günlərin bir günündə xəbər çıxdı ki, onları da köçürəcəklər. Çünki bu bədbəxtlər körpə vaxtında İrandan valideynləri ilə bir yerdə gəlmişdilər. Valideynlər, əqrəba rəhmətə getmişdi. Uşaq vaxtında gəldiklərindən bəlkə heç kəndlərinin adını da bilmirdilər o üzdə. Kimləri var idi ki? Tək-tənha idilər. Bir gün eşitdik ki, qardaş arvadı özünü tramvay altına atıb. Özü də həyadan, xəcalətdən belə atıb ki, bədəninə açıq yerləri görünməsin deyə, qaytanlarla, dizindən yuxarı corablara, topuqlarından yuxarı ayaqlarına, qollarının ağzına, boynunu qaytanlarla elə bağlayıb ki, gerek olmayan yerləri öləndə görünməsin. Yadlar, naməhrəmlər onun cənazəsini götürəcək. Götürdülər və dəfn elədilər. Amma Məşədi Gülsüm xalanın özünü də yola saldılar. Hara? Bu bədbəxt qadın bilməmişdi ki, pasportunu dəyişmək lazımdı. Bilsəydi, bəlkə də, bəlkəsiz, elə vaxtında dəyişdirərdi. Anam və kiçik qardaşım Əhməd xüsusilə, biz gedib onu körpüdə yola saldıq. Körpüdə onu necə yola saldıq? Gömrükçü onun əşyalarını axtaranda, eşitmişdik ki, qızıl, gümüş qoymurlar aparmağa, anam onun az-maz üzüyü, nəyisə var idisə, onları balaca bir düyünçəyə bağlayıb, öz cibinə qoymuşdu. Elə ki, gömrük dəyişdi, qurtardı yoxlamayı, icazə verdi ki, - Bağlayın. Anam guya qoca qarına kömək eləmək adı ilə ona tərəf əyildi və yavaşcadan onun qızıklarını cibinə saldı, çadranın altından. Məşədi Gülsüm xalanı kim qarşılacaqdı o tayda? Arvad, yəqin ki, körpüdə deyildisə də, elə göyərtədə-zadda başını bir yerə qoyub ölmüşdü. Əminəm buna. Çünki yaşı az qala 90-a çatmış bu qadın bu sürgündən, bu faciədən yalnız belə yaxa qurtara bilərdi. Axı o üzdə də ajanlar gözləyirdi. O üzdə də onları - xəfiyyətsiz, şüarəvisiz, şpionsuz, dövlətə xəyanət eləyəcəksiz, - deyə təqib eləyəcəkdilər. Orda da süründürmələrə düşəcəkdilər. Orda da onu Arazboyu kəndlərinin birində yaşamağa qoymayacaqdılar. Uzaqlara, Allah bilir, hara sürəcəkdilər. Allah sənə rəhmət eləsin, Məşədi Gülsüm nənə. Sən bizim hamımızın nənəsi idin. Üzü nurlu, əli düşərgəli, ayağı sayalı nənəmiz. Mən hadisədən birdən-birə

faciənin bir qanadına keçdim. Amma əslində bu, belə başlamamışdı. Küçələrdə, yuxarı məhəllələrdə, xüsusilə, o zaman buralar Dağlı məhəlləsi, Hüseynbala açıqlığı, Həmşəri palanı adlanırdı, o vaxt ton yarımliq maşınlar - polutrok deyirdilər, nə deyirdilər, onunla milislər, Daxili İşlər Nazirliyinin nümayəndələri həmin küçələri, məhəllələri gəzir bir-bir, kişilər harda əllərinə keçirdisə, birinci növbədə pasport tələb ələyirdilər və cənublu olduğunu bilincə:

-Adə, həmşəri, min maşına.

Basırdılar maşına və ordan birbaşa aparırdılar sahilə, körpüyə tərəf. Bir qismini bir müddət nə üçünsə, hətta, sahiləki o məşum binada həbsdə saxlayırdılar və dərhal sahilə, körpüdə dayanmış gəmiyə mindirirdilər. Bu bədbəxtlərin ailələri, evləri, arvad-uşaqları, qohum-əqrəbaları - axı burda onlar buralılaşmışdılar, heç kimsənin xəbəri yox idi. Küçədə kim görmüşdüsə, gedib bir-bir xəbər verirdi:

-Xədicə, sənün kişüvü saldılar yola.

-Mərziyə, sənün qardaşuvu apardılar.

-Nənəxanim, sənün oğlunu apardılar.

Belə-belə bir-birlərinə xəbər ələyirdilər. Kişilər axşam evə qayıtmayanda, xəbər tutmayanlar başa düşürdülər ki, bu kişiləri aparıblar.

Məşədi Gülsüm xalanı yola salıb qayıdanda, anam dodaqaltı nə isə deyirdi. Əvvəl elə bildim ki, zikr ələyir. Təəccüb elədim ki, ondan nə əcəb küçədə zikr ələyir. Doğrudu, o, bizə həmişə deyirdi ki:

-Küçəynən gedəndə, ürəyinizdə heç kimin qarasına basıb-kəsmiyin. Ay filankəs belə, ay filankəs... Bildiyiniz bir şəri oxuyun, bildiyiniz dildə, küçədə rast gəldiyiniz əşyaların, insanların bildiyiniz dildə təkrarlayın adlarını. Onda həmin dili unutmazsınız, həmin şəri unutmazsınız.

Amma indi özü şer əvəzinə nəsə deyirdi, özü də pıçılıyla deyirdi. Diqqət kəsildim, qulaq asdım. Gördüm, anam zikr eləmir. Anam deyirdi ki:

Karvan gecədən gedir,
Aşib tərədən gedir,
Allahım, irəhm elə,
Millətim əldən gedir.

Hə, qayıdaq Həmşəri palanına. Doğrudan da millət əldən gedirdi. Yerli xanımlar, qadınlar, baş yoldaşları, ömür yoldaşları, uşaqların anası ikiyə bölünmüşdü. Bir qismi balalarını da, əşyalarını da götürüb ərinin dalınca getmək istəyirdi. Bunların əqrəbası, ata-anası bir şivən qoparmışdı ki:

-Ay bala, hara gedirsən? Neynirsən sən, ay bala? Başa düş, hökumətnən hökumətdik eləmək olmaz. Gedərsən, qayıda bilməzsən. Yol kəsilər, ay bala. Bu ayrılıq qiyamat ayrılığı olar.

Gəlinlər deyirdi:

-Ana, ata, bacı, qardaş, necə getmiyim? İstəkli baş yoldaşımdı. Hörmətin görmüşəm, izzətin görmüşəm, mehribannığın görmüşəm. Üç balam var axı. Mən onları atasız necə böyüdəcəyəm?

Bu qadınlar mənə hardasa Rusiyada dekabristlərin ardınca gedən dekabrist arvadlarını xatırladırdı. Doğrudur, hərəkətdə hardasa, ola bilərdi bu bənəziş, şəraitdə yox. O xanımlar zadəgan xanımları idi. Faytonlarda, karetalarda məxmərlər, xəz küləcələr, xəz mantolar, qiymətli yorğanlara, adyallara, qu tükündən naz balışlara söykənib, qu tükündən yorğanlara bürünüb gedirdilər. Bəzisinin nöker-naibi də təqib ələyirdi onları. Onların öz ərzağı, öz pulları, dövlətləri

var idi. Onları təqib edən yox idi. Bütün Rusiya, yalnız çinovniklər deyilsə, bütün Rusiya onlara candan yanır, pərəstiş eləyir, yardım göstərməyə çalışırdı. Onların haqqında poemalar yazılmışdı.

Bəs bizimkilər? Bizimkilər körpüdə rus soldatlarının tüfəngləri altında əşyaların yoxlanıldığı dövrdə, eləsi bilmirdi ki, çadra altından körpəsini necə əmizdirsin, yanında ağlayan körpəsini necə ovundursun, burnunu, ağızını necə silsin. Bir az böyüklərə, heç olmasa, bir tikə nəvaziş göstərmək əvəzinə, onlardan da yardım umurdu ana. Bu qadınlar pulsuz idi, dövlətsiz idi, şəpir-şüpürdən başqa heç nələri yox idi. Nə apara bilərdilər, nə icazə verirdilər, olsaydı da, aparmağa? Ətrafda heç bir müxbir, korrespondent, filan yox idi. Nə şəkil çəkən var idi, nə kino lentinə alan, jurnallara həkk eləyən yox idi. Kim cürət eləyə bilərdi? 37-ci il təsiri məgər uzaqda idi? O qorxu, o hürkü, o əzab ürəklərə elə çökmüşdü ki, heç kəs ağızını açıb bir kəlmə də deyə bilmirdi. Deyə də bilməzdi, kömək eləyə bilməzdi heç kəs, şəkil çəkə bilməzdi. Bəlkə də şəkil çəkdiyi yerdə güllələyərtilər onu. Belə idi faciələri. Amma həmin uşaqlar ağlaşdığı, balasını, gəlinini yola salanlar sahilə ağlaşdığı bir dövrdə, bir zamanda dirəklərə bağlanmış iri, qara radio cihazı bar-bar bağırırdı. Azad ölkədən, xoşbəxt Rusiyadan, xoşbəxt dörd hərflə SSRİ-dən danışırıdılar. Bülbülümüzün o incə səsi, gözəl səsi, o mehriban, nəvazişkar səsi... Oxuyurdu.

Əcəb ağ gündədir mənim vətənim,
Günlər keçir bayram kimi, el gülür.
Rəngdən-rəngə girir çölüm, çəmənəm,
Aşığın sazında gülür, tel gülür.
Gülür bağlar, uca dağlar,
Əcəb gözəldir bu şən çağlar.

Nə şən çağ var idi, nə gülən dağ, dəre var idi, nə aşığın sazında tel gülürdü, nə də el gülürdü. Elə bil ki, Bülbülün xatirinə XIX yüzilliyin tanınmış türk şairi Nigar xanım deyirdi:

Ləhim gülür, dilizarım əzab içində ikən,

Görünmək istəyirəm xəlqə müttəsil, yenə şən.

Elə Bülbül də elə idi. Onun da proqramla oxuduğu, ona oxutdurulan mahnını, kim bilir, ürəyində hansı əzablarla oxuyurdu. Dodaqları gülürdü, ürəyi yox. Əminəm buna. El də el idi, insanlar da «xoşbəxt həyat» deyib, gülürdülər. Zahirdə idi bu. Batində hamı qan ağlayırdı. Qan ağlayırdı gedənlər, qan ağlayırdı qalanlar. Arazdan axan göz yaşları, inanın ki, az idi. Xəzərin sularına qarışan göz yaşları bir Xəzər qədər idi. Bəlkə elə o zamandan Xəzərin suyu qalxmağa başlayıb. Əgər balıqların dili olsaydı, üzərlərinə tökülən bu göz yaşlarına görə pərvərdigari-ələmə üsyan edər, dil açardılar.

-İlahi, yardım elə. İlahi, ey göylərin göy Tanrısı, yaratdıqlarına nəzər sal. Bu günahsız qurbanların çarəsini elə, ya rəbbi.

Hardasa üç erməninin burnu qanayanda soyqırımından danışirlar. Amma bundan mənəvi soyqırım... Təkcə mənəvi idi? Yox, cismani də var idi. İndi ona qayıdacağıq bir də.

O vaxt dedim ki, qadınların bir qismi ərlərinin ardınca getdilər. Bir qədəri qaldı burda. Qalanların da faciəsi rəngbərəng idi. Məsələn, yaxşı tanıdığım Ayxanım arvadın bacısı Ağanisə uşaqlarını qardaşı ilə yola saldı. Çünki qardaşı zülmə gəmiyə mindirilənlərin biri idi.

-Qardaş, uşaqları apar, biz də dalınca gəlirik.

Biz deyəndə o, burda bir qızını, bir də süd satmaqla məşğul olan ərinə nəzərdə tuturdu. Onda şəhərin qırağında tövlələr var idi, mal saxlayanlar var idi, gedib ordan süd alırdı, qoca, fağır bir kişi idi, beli əyilmişdi, sual işarəsinə oxşayırdı Baxış kişi. Baxış kişi özü heç bir şeyə qadir deyildi. Ancaq arvad - Ağanisə özünü, onu nəzərdə tuturdu, bir də qızı Zeynəbi. Deyirdi ki:
-Gedərik, növbəti dəfə. Bir az iş-gücümüzü sahmana salaq, qardaş, biz də sənə dalınca gəlirik. Balalarından muğayat ol.

O gedən oldular. Baxış da burda vəfat elədi, Ağanisə də «bala, vay» deyə-deyə, burda vəfat elədi. Orda da necə oldular, necə yaşadılar, bir Allah bilir. Burda da qalanların heç birisi, cavan gəlinlərin heç birisi ərə getməmişdi. Allah qarşısında kəbinləri pozulmamışdı. Birmə, ikimə, neçə balası var idisə, işə girdi, süpürgəçilik elədi, nökrəçilik elədi, dalan-zad süpürdülər. Nə elədilərsə, elədilər, tək balalarını böyütsünlər, saxlasınlar. Burda qalan qadınların bir qismi də belə yaşadı, belə əzab içində, ömürlük dul, ara-sıra gizlin, hardansa, kimdənsə xəbər tutanlar olurdu. Ancaq o da faciəli xəbərlər idi.

Deyirdilər, o tayda arvadları getməyən, yəni, getmək istəmədiyi üçün yox, çünki hadisənin çox dəhşəti bunda idi ki, birdən-birə əmr çıxdı ki, daha köçürmə saxlanılsın.

Əsas hissələr getmişdi. Yerdə qalan qadınlar, burda olan qadınlar artıq gedə bilməzdilər, icazə verilmirdi. Dəmir pərdə endirildi, tikanlı məfillərə elektrik cərəyanı çəkildi, salındı və qurtardı hər şey. Ayrılıq, elə bayaqkılar demişkən, əbədi, qiyamət ayrılığı oldu.

Deyirdilər ki, o kişilərdən bəzisi ailələrinə, arvadlarına, uşaqlarına qovuşmaq üçün geri qayıtmaq istəyir, icazə almaq istəyirdi - vermirdilər. Gəlirdilər sərhəddi keçsinlər - sərhədçilər o yanda da, bu yanda da güllələyirdi sərhəd pozanları, pozmaq istəyənləri.

Vətəninə vətənsiz, öz torpağında qaçqın, doğma yurdunda didərgin... İlahi, bu millətin nə qədər əzabı vardı? Nə qədər əzab gətirilmişdi bunun başına. Tarixdə, dünyada heç bir analoqu olmayan bu 38-ci il hadisəsi haqqında nə qəzetlər, nə radiolar, nə mətbuat - heç kəs bir kəlmə də danışmadı. Danışa bilməzdi də. Çünki başının üstündə Domokl qılıncı kimi 37 dururdu, 37-ci il dururdu.

Bu millətin başını neçə dəfə kəsərlər? 20-ci ildə Sovet hakimiyyəti qurulanda müsavətçiləri ya qırdılar, ya didərgin saldılar. 30-cu illərin əvvəllərində - kolxozlaşma dövründə kulakları məhv elədilər, kulak adı ilə az-çox varı, imkanı olanları məhv elədilər. 37-ci ildə elmin, ədəbiyyatın, ziyalılığın, yox, təkçə bunların deyil, hətta adi çobanların belə kəndlərdən izini sildilər, süpürdülər, güllələdilər, dara çəkдилər, sürgün elədilər Sibirə. O adamları ki, onlar əsla xalq düşməni deyildi. Qonşumuzda, bir həkim vardı - Kərimov. Adını bilmirəm, elə doktor deyirdik. Kəndimizdə o zamanlar mehmanxana və bu qədər xəstəxana, filan yox idi. Ona görə, gələnlər, dəvəçi ilə dost olanın darvazası gen gərək, bizim darvazamız geniş idi, qapısı bağlanmırdı heç vaxt və o gələn kəndlilər, xəstələr hamısı bizə gəlirdi. Nənəm, anam bu xəstələri həmin həkimə göstəridilər. Daha doğrusu, həkimi dəvət eləyirdilər qonşuluqdan. Gəlirdi, bu xəstələrə baxırdı, müalicəsi üçün dərman yazırdı və çox vaxt vəziyyəti anlayıb, dərmanın pulunu da verirdi. Bəzən bu həkimlə o fağır, dilsiz-ağızsız, sadələvh xəstələr arasında elə gülməli hadisələr baş verirdi ki... Doktorumuz nənəm Seyyidə - Rübabə xanıma pənah gətirmiş, dərmanına gəlmiş bu adamları böyük hörmətlə müalicə eləyirdi. Bax, həmin bu əsl xalq tərəfdarı olan doktor da xalq düşməni kimi güllələnmişdi 37-də. Elə buna görə də 38 dövründə ürəklərə, vücuda, hər bir hüceyrəyə çökmüş 37 qorxusu sahilə hökm sürürdü. Radio isə oxuyurdu:

Şuralar ölkəsi,
Verdi bizə yeni can.
Hər tərəf şən yaşar,
Yaşasın Azərbaycan.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə,
Azadlıq düşdü bizə.
Hey...

Neft Bakısı bizə
Verir hər şeyi əlan
Neft verəcək, pambıq,
Bizə Azərbaycan.
Neft verəcək, pambıq,
Bizə Azərbaycan.

Kimə? Kimə verəcəkdi? Kim idi bu «bizə verəcək» deyənlər? Nefti çıxaran, pambığı yetişdirən bu millət idi, amma xeyrini gören bu bizə deyənlər idi, Moskvadan üzüberi.

38-ci ildə artıq dünyada müharibə havası duyulmağa başlayırdı. Hitler Almaniyası böyük bir dəhşətli qüvvə kimi yaranırdı Avropada, Avropanın ortasında. Yavaş-yavaş Şərqi Avropanı fəthə başlayırdı Hitler. Əlbəttə, Almanıyanın İranla əlaqəsi, demək olar ki, o zaman hamıya məlum idi. İranda İran şahının razılığı ilə nə qədər alman «məsləhətçiləri» iş görürdü, fəaliyyətdə idi. İrani tamamilə ələ keçirmək, müharibədə İran neftindən istifadə etmək Hitlerizmin böyük siyasəti idi. Bizim bədbəxt köçürülənlərimiz də həmin siyasətin qurbanlarından idi. Maralı burasıdır ki, Azərbaycandan İrana və yaxud Ermənistandan Azərbaycana köçürülən hansı dövrdə olursa olsun, köçürülən, evi yıxılan, dərbədə olan millət - azərbaycanlılar, Azərbaycan türkləri heç bir yerdə siyahıya alınmamışdı. Dövlət arxivlərində köçürülən almanların və başqa millətlərin siyahıları durur, var. Amma 1848-50-ci illərdə, yəni, daha doğrusu, XIX əsrin ortalarında, əvvəllərində, 30-cu illərdə Rusiyanın İranla Azərbaycanda yürütdüyü siyasət - bütün sənədlər, rus şahzadəsinin İran məmurları, İran xanları, şahzadələri ilə əlaqəsi və s. əks etdirən sənədlərin, məktublarnın hamısı Azərbaycandan aparılmışdı. Bir vaxtlar mən bu məktubları axtarmışdım. Nə Peterburq, nə Moskva arxivlərində bu sənədlərin heç bir izi qalmamışdı. Rus şahzadəsini ləkələmək istəməmişdilər, məhv etmişdilər sənədləri. Bilinmir, heç bir şey bilinmir. Eləcə həmin siyasətin davamı olaraq yenə də 20-ci ildə, xüsusilə, 38-ci ildə İrana köçürülən, 48-ci ildə Ermənistandan sürülən, hətta bu saat canlı insanlar - 88-ci ildə köçürülənlərin də siyahıları yoxdur, miqdarı bilinmir. Nə qədər? Neçə nəfər? Neçə ev dağılmışdı? Məlum deyil.

Nazirliklərdə, arxivlərdə bu işi gören məmurların əksəriyyəti ruslar, ermənilər idi. Siyahıların yaranmasını, varlığını, bilinməsini istəmirdilər. Erməni-müsəlman qırğını dövrü haqda xəyali olaraq deyirik ki, on min Azəri türkü ermənilər tərəfindən doğranmışdı. O soyqırımın Çəmbərəkənddəki məzarlıqlarını yenə həmin 38-39-cu illərdə məhv eləmişdilər Ermənikəndi, bağ-bağata çevirmişdilər, Dağüstü park yaratmışdılar. Orda şəhərin üstünə çalağan kimi qanad gərmiş Kirovun heykəlini qoymuşdular.

18-ci il siyahısı yoxdu. 38-ci il siyahısı heç yoxdu. 48-ci ildə, 88-ci ildə... İlahi, bu səkkizlər, onlardan elə 37-nin iyi gəlir. Azərbaycanlıların adı hər yerdə batırılmışdı, məhv edilmişdi. Namərd

məmurlar o zaman azərbaycanlılardan kimin yaxşı evi vardısı, ələ keçirmək üçün həmin cərgəyə qatmışdılar. Kimin gözəl qızında, gəlinində gözləri var idisə, həmin cərgəyə qatmışdılar. Onları sürgün edəndən sonra evlərinə sahiblənmişdilər erməni memurları, rus memurları. Nə demək olar? Görünür ki, bəlalər çəkmək və səsi heç yerdə eşidilməmək, göylərə dirənən fəryadı kar qulaqlara çatmamaq, kor gözlərin görməyi bu müsibətlər azərbaycanlıların taleyinə yazılıbmış. Azərbaycan qızlarının biri əbəs yerə deməyib ki:

Başımda var darağım,
Ürəyimdə şam dağı.
Talehim yazılında,
Sönmüş imiş çırağım.

Çırağı sönmüşdü Azəri türklərinin. Araz, Araz, səni çox ləkələyiblər. Səni xəncərə bənzədiblər, sənə çox bayatılar qoşublar.

Araz aşanda mələr,
Kür qovuşanda mələr.
Analar balasından
Ayrı düşəndə mələr.

Arazam, Kürə bəndəm,
Bülbüləm, gülə bəndəm.
Dindirmə, qan ağılaram,
Bir şirin dilə bəndəm.

Araza gəmi gəldi,
Suların nəmi gəldi.
Dur, bir qolboyun olaq,
Ayrılıq dəmi gəldi.

Amma Araza onlarla bayatılar qoşan xalq, yazanlar, şair ürəkli analar, şair ürəkli bacılar, bəs niyə siz Xəzərə tökülən göz yaşlarını unutdunuz, Xəzərə demədiniz dərdlərinizi? Millətin Xəzərin özü boyda böyük dərini niyə demədiniz, şair qardaşlarım, şair bacılarım? O zaman dillənmədiniz, sonra da yaddan çıxdı, getdi, heç bir şey olmamış kimi. O zaman dillənə bilməzdiniz. Bəs sonra? Doğrudanmı o bölgüyə, o müsibətə məruz qalmış soydaşlarımızın nalələrini eşitmirdiniz? Bəs hanı Xəzər bayatıları? Doğrudur, onların vətən həsrətilə çırpınan şerləri var. Balaş Azəroğlunun, Əli Tudənin, Mədinə Gülgünün, başqalarının da. Amma hardaydı, hansıydı bu vətən? Ümumiyyətlə, Azərbaycandımı? 38-ci ilə qədər doğulub böyüdükləri Bakı idimi? Şimaldımı? Ya 38-ci ildə sərgərdan gedib vətən deyə qovuşduqları Cənub idimi? Hansı idi? Hansı həsrət idi bu? Araşdırdım. Bəlkə də dərinədən, yaxşı araşdırmamışam. Amma hər halda, araşdırdım. Bir dənə də 38-ci il faciəsinin izini verən, ya izini bildiren, ya Xəzərin naləsini, Xəzərə tökülən göz yaşlarını, Xəzər balıqlarının şikayətini bildiren birçə, kiçik şerə belə rast gələ bilmədim. Gəzdim, axtardım arxivləri. Uğuruma bir şey çıxmadı. Belə ürəyi yanan, həqiqətən, zəhmətini qiymətləndirən bir dost dedi:

-Bilirsiz, bu saman içində, bir taya küləş içində iynə axtarmağa bənzər.

Nə qədər soyuqqanlısan, millət. Nə qədər dözümlüsünüz, mənim soydaşlarım. Nə vaxta qədər, nə qədər təhqir olunar insan? Bütöv bir millətin dönə-dönə başı kəsilir, yerdən-yerə köçürdülür, didərgin salınır və dözür. Qəribədir, çox qəribədir.

Şair millətin deyən dilidir. Bəs hardasan, şair? Kim deyəcək bu dərdləri bəs? Sürgün olunanların içərisində gənclər var idi. Burada doğulub böyümüşdülər. Oktyabryat, sonra pioner, sonra komsomol olmuşdular hətta. Amma, amması nədi? Hələ bəs neft mədənlərində işləyib böyük fəaliyyət göstərmiş, dövlətə, partiyaya, o zaman deyildiyi kimi, xidmət etmiş, elə neftçi kişilər var idi ki. Bunların içində müxtəlif dövlət mükafatları, ordenlər, medallar alanlar var idi. Amma, yenə də amma...

İki hadisə Əziminin yadındadı. Birini Qulam dayı - heç bir ada, mükafata layiq görülməyən, ancaq Azərbaycan elminin fədakarlarından biri Qulam Məmmədli ona danışmışdı. «Mənə danışblar» silsiləsindən Qulam Məmmədlinin bir hekayəsini də yazmışdı. Bu baxımdan ona gözəl rəssamımız - xalq rəssamı Maral Rəhmanzadə də bir-iki hadisə danışmışdı, Ədalət xanım danışmışdı, bir çox hadisəni kənddən qardaşı danışmışdı. Amma Qulam Məmmədlinin danışdığı bunların heç birinə bənzəmirdi.

Həmin illərdə Qulam Məmmədli İranda əsgərlər üçün çap olunan qəzetdə işləyirdi. Material toplamaq üçün Təbrizdən müxtəlif şəhərlərə, kəndlərə gedirdi. Danışır ki, bir dəfə yolların birində yol evi, bu mehmanxana deyildi, çayxana deyildi, amma qəfil yolda gecələməli, qalmalı olan adamlar üçün təkbir, əlbəttə, bir neçə otaqlı bir mənzil idi. Mənzilin sahibəsi əri vəfat etmiş bir qadın idi. Oğlanları ilə birlikdə idarə eləyirdi bu yol evini. Qulam dayı deyirdi ki, bir gün təsadüf belə gətirdi ki, mən bu evlərdən birində qonaq qaldım, gecələməli oldum. Ev sahibəsi gəlib mən əyləşən mizin yanına yaxınlaşdı, dedi:

-Cənab kapitan, icazə ver, sənə simavər qoyum.

Doğrusu, bu simavər sözünü eşidəndə ürəyim titrədi. Bilirdim, Şamaxıda «simavər» sözünü məhz bu ahənglə, bu səslə işlədirlər, deyirlər. Çayı, hər şeyi unudub, soruşdum:

-Bacı, sən şamaxılısan?

-Cənab kapitan, mənə ziyanı olmaz ki? Neynim day, şamaxılıyam, hə.

-Bəs sən buralarda neyniyirsən, bacı?

-Başuva dönüm, rəhmətlik kişi nöyüt mədənlərində çalışırdı, işləyirdi, hökumətin gözündə də çox yaxşı idi, dövlətin də. Nə oldu, nə olmadı, bilmirəm. 38-də kişini sürgün eliyəndə, doğrusu, nə onu balalarından eləmək istədim, nə də özümü, yetim uşaqları necə böyüdərdim? Qadın xeylağı, özü də hamısı da oğlan idi. Gəlmişəm bura, kişiyənən bir yerdə. Düzdü, mən gizlədirəm, amma cənab kapitan, sən Allah, heç kəs bilməsin, heç kəsə demə.

Mən arvada xeyli təsəlli, filan verib, hal-əhvalını daha da kövrəltdiyim üçün təəssüfləndim:

-Bacı, bağışla, məndən sənə ziyan olmaz. Mən özüm də elə səniyənin həmvətənam. Niyə belə darıxırsan?

Arvad hardasa, sözlərimə inandı, mənə inandı və - bir dəqiqə, - deyib getdi. Bir dəqiqədən sonra qayıtdı gəldi. Əlində bir qutu var idi. Qutunun içində bir Lenin ordeni, bir Şərəf Nişanı ordeni, bir də Əmək İgidliyinə görə medal, eləcə də başqa nişanlar vardı. Arvad bunu mənə verdi.

-Qardaş, Allah atova irəhmət eləsün. Buların yeri oradı. Rəhmətdik kişinin ordenneridi, medallarıdı, buları mən bir gizlin-basıriqnan gətirmişdim bura. Amma indi görürəm ki, uşaqlara ziyanı dəyər. Kişi də rəhmətə gedib. Apar, qardaş, apar, orda verərsən lazımı yerinə, sən bilərsən.

Qulam dayı həmin medalları gətirib burada tarix muzeyinə, ya hansı bir muzeyə vermişdi.

İkinci hadisəni Əzimənin qələm dostu, Bakı Dövlət Universitetinin professoru Vaqif Sultanlı danışdı. Dedi ki, bir dəfə bizim azərbaycanlı sovet əsgərlərindən biri Bəndər şəhərində bir qadına rast gəlir.

-Ay oğul, ay oğul, sənə qurban olum, həmvətənim, - deyir. Evinə dəvət eləyir.

Vətənin ətrini alır ondan. Necə başına dolanır, necə qulluq eləyir ona, xidmət eləyir. Balası kimi, balaları kimi. Bu qadınların heç birisi İran vətəndaşı deyildi vaxtilə. Sadəcə İran vətəndaşı olan ərləri ilə birlikdə keçmişdilər, ərlərinin dalınca getmişdilər bu məmləkətə. Bakıda örtmədikləri çadra örtmüşdülər başlarına. Bakıda görmədikləri, artıq istifadə olunmayan rübənd örtmüşdülər üzlərinə. Qərez ki, tamamilə başqa bir həyata, başqa bir aləmə düşmüşdülər. Fars dilini mənimsəyə bilmirdilər. Doğrusu, yenə də dekabrist qadınları ilə müqayisə etmək əlbəttə, qeyri-mümkün idi. Onlar məmləkətin harasına getsələr, istəyir Uzaq Sibire, istəyir Şərqi, istəyir Qərbi, fərqi yoxdu, öz doğma dillərində - rus dillərində danışirdilər. Vətən dilinə, doğma dilə həsrət deyildilər. Bizimkilər həsrət idi. Bizimkilər dil bilmirdi. O həyatı bilmirdilər, ərəb deyildilər. Arvadlardan biri başmaqlarını yamatdırmaq üçün aparıb xarrat dükanına vermişdi. Fars dilini bilməyən qadınlar çox böyük əzab çəkirdilər. Yadıma bir hadisə düşdü.

Əzimə 77-ci ildə İraqa getmişdi. İraqda Şərqi böyük şairi Məhəmməd Əl Cəvahirilə görüşmək ona nəsib oldu. Heç kəsi qəbul eləməirdi. O, arxivlərdə, kitabxanalarda, əlyazma fondlarında yeni romanından ötəri Şah İsmayıl Xətəinin izini axtarırdı. Arxivlərdən ona aid materiallar toplayırdı. Belə bir dövrdə Məhəmməd Əl Cəvahirilə görüşmək istədi. Neçə illər idi, artıq yaşlanmış şair heç kəslə görüşmürdü. Amma nəsə, sovet səfirliyinin katibi, deyəndə ki, qonaq Bakıdandı, Əzimə üçün icazə ala bilmişdi. Aparıdı onu Məhəmməd Əl Cəvahirinin evinə. Elə gözəl, incə, zərif, buğdayı, lap şairə Mirvarid xanım Dilbaziyə bənzəyən bir qadın idi arvadı, ömür yoldaşı. Dörd oğul bağışlamışdı Məhəmməd Əl Cəvahiriyə. Farsca mükəmməl bilirdi. Gözəl farsca danışdı. Biləndə ki, Əzimə də farsca bilir, artıq tərcüməçiyə ehtiyac olmadı. Tərcüməçi cənab Məhəmməd Əl Cəvahirilə söhbət elədiyi vaxtda Əzimə həmin xanımla fars dilində dərdləşir, söhbətləşirdi. Məhəmməd Əl Cəvahirilə arvadının vasitəsilə ona bildirdi ki, bir zamanlar onun əmisi Azərbaycanda İraqın konsulu olub. Şamaxıya gedib-gəlmiş. Arabir orda qalarmış həтта. Bir gözəl şamaxılı Fatimə adlı qızı sevib, qız da ona könül verib. Evlənilib onunla, götürüb aparıb. Məhəbbətinin dalınca Fatimə Bağdada gedib. Məhəmməd Əl Cəvahirilə deyirdi ki, indi də həmin qadın sağdı. Qocalıb, şübhəsiz. Amma ərəb dilini əməlli öyrənə bilməyib. Bircə bilsə ki, siz Azəri türklərindən siz, bilsə ki, siz onun doğma yurdu Şamaxıdan gəlmisiz, sizi böyük bir məmnuniyyətlə qəbul edər, başınıza dolanar.

Əlbəttə, Əzimə də, şübhəsiz, həmvətəninə, soydaşına, məhəbbətinin dalınca gedən bu xanımla görüşmək istəyirdi. Təəssüf ki, sovet səfirliyi buna razılıq vermədi. İcazə vermədilər ona, Məhəmməd Əl Cəvahirinin adamları Əziməni aparsınlar və o xanımla görüşsün. Görə bilmədi. Görürsünüz mü, illər keçir. Məhəbbətin dalınca uzaq ölkələrə gedir, amma doğma yurdu, doğma dili, ana dilini, istəkli türkcəmizi unuda bilmir bizim xanımlar. Elə əslinə qalsa, evdə, ailədə doğma dili saxlayanlar analar olur. Xüsusilə, İran kimi bir məmləkətdə ki, türk dili qadağandı, türk dilində məktəb yoxdu, türk dilində mətbuat yoxdu, institut yoxdu, heç nə yoxdu. Əksəriyyəti Azəri türkləri olan İranda türkcəmizdə heç bir şey olmadığı halda az miqdarda olan ermənilərin məktəbi də, var institutu da, fakültəsi də var, klubları da var. Klubun üstünə «Başqa millətlərin daxil olması qadağandır» da yazılıb. Elə Əzimə Bağdadda olanda da, ermənilərin, İraqda cəmi 25 min erməni var idi, orta məktəbləri var idi. Bir ara o zaman baş nazirin müavini olan Səddam Hüseyn bağlatdırmışdı bu erməni məktəbini. Amma ermənilər o zaman etiraz eləmişdilər, etiraz mitinqi, filan keçirmişdilər, mətbuatda, mətbuatları da var idi orda, çıxış eləmişdilər. Kilsələri,

keşisləri var idi orda. Böyük bir qalmaqla səbəb olmuşdu bu. Nəticədə gözdağı olan bir məsələ qəbul etdirilmişdi orda və məktəb yenidən açılmışdı. Belə, mənim əzizlərim, belə.

QAYIDIŞ

Arabir mətləbdən yayınıram, sən məni bağışla, oxucum, bağışla məni. Dərdli deyingən olar, deyiblər. Bir aydı mən özümə yer tapa bilmirəm. Bir aydı Əhmədinin xatirələrində oxuduğum o bircə cümlə məni vadar etmişdir. Qəzetlərdə elan vermişəm, bütün tanışlara-bilişlərə müraciət eləmişəm. Dostlarım vasitəsilə arxivlər axtarmışam. O dostumun dediyi kimi saman içində iyne axtarmışam. Ona görə də dərdimi danışanda, hardan başlayacağımı, harda qurtaracağımı, inan ki, bilmirəm, bilmirəm.

İndi hər dəfə vaxtilə Sovet küçəsi adlandırılan Hüseynbala açıqlığından, Həmşəri palanından, Dağlı məhəlləsindən keçəndə qulaqlarımda polutrok maşının qıcılıtlı əyləci səslənir. Yaxasından, qolundan, belindən tutub maşına tulladılanların ah-naləsi, qadınların hiçqırığı, qıraqdan tanıyanların, tanımayanların sükut içində ağlamaları gözümün qabağında canlanır. O səsləri eşidirəm, o üzleri görürəm. Dəli olmasam, yaxşıdır.

Niyə belə biganə olmuşuq dərdimizə? Düzdü, elətdiriblər bunu bizə. XIX yüzilliyin başlanğıcından kabus kimi üzərimizə qanad gərmiş qoşa qartal caynaqları ilə sümüklərimizə qədər qorxu işlədib. Əlimizdən silahlar alınıb. Qorxublar, verməyiblər silahları bizə. Bizi biqeyrət eləməyə çalışıblar. Çox yerdə eləyiblər də. Zaman-zaman hər hansı bir bəhanə ilə millətin qaymağını üzləyib-üzləyib yığıblar, məhv eləyiblər, qırıblar, öldürüblər, Xəzər boyda qəbristan yaradıblar. Sibirə sürgün eləyiblər. İrana, Turana, hara göndərməyiblər? Rusiyanın küçələrinə səpələnib, müxtəlif respublikalarda, hara getsən, təbii zəlzələlərdən, siyasi zəlzələlərdən, siyasi oyunların qurbanı olanı Azəri türklərini görürsünüz. Günahsız doğma yurdunu tərk etməyə məcbur olub. Günahsız evi dağılıb. Günahsız balaları didərgin düşüb. Elə xanımlar tanıyıram ki, Sibirdən sürgündən qayıdandan sonra, həbsxanalardan qurtarandan sonra, yarımcan bəraət qazandıqları halda, bu balalarını arayıb axtarıblar. Tapılanlar uzun müddət doğma anaya ana deyə bilməyib, dilini bilməyib, doğma yurdunu tanımayıb. Amma yenə də, hər halda, onların taleyi həmşərilərin taleyindən daha yaxşı idi. Çünki burada parçalanmayan ailə yoxdu.

Arazda buz ağladı.
Yanda yarpız ağladı.
Oğlan o tayda qaldı,
Bu tayda qız ağladı.

Ata o tayda qaldı, ana o tayda qaldı, bala bu tayda ağladı. Bəs Xəzər? Hanı sənin, sənin səsin hardadı? Ara-sıra xəzrinin - dəli xəzrinin şahə qaldırdığı sənin dalğaların həmin nalələrdən yaranıb mənçə.

KƏBLƏ HƏCƏR

Kəlbə Həcər hər gün gəlib tezdən Rübabə Sultanın yanında əyləşir, yaxud, durmayıbsa, birbaşa elə yorğanına girir, onunla pıçılşaşdı. Bu pıçılşaşmalar, əlbəttə, İrana keçmək haqqında idi. Nə ana, nə onun əmisi qızı İzzət bacı - heç birisi bu gedişə, bu səfərə razı deyildi. Doğrudur, Rübabə Sultan özü də ara-sıra deyirdi ki, ruslar çörəyi dizinin üstündə olan millətdi, amma hər halda bu qədər sərhədi qapayacaqlarına, bu qədər zalım ola biləcəklərinə inanmırdı. Hər gün

səfərdən, gedişdən danışır. Rübabə Sultanın bir rəfiqəsi də var idi, Soltan adında, çox qəribə bir qadın idi. Bu qadının gəlini ilə savaşımlarının şahidi olanlar lətifə kimi danışdılar. O, gəlinə nə deyir və gəlin ona nə deyir. Həmin bu Soltan qara simalı, surətçə qarayanız olduğuna görə ona Qara Soltan deyirdilər. Bu Qara Soltan arabir həyəətə gəlir, soruşurdu:
-Rübabə Sultan hələ getməyib ki, Məşhədə?

Rübabə Sultan evdən gülə-gülə qarşısına çıxaraq deyirdi:

Helindədi, helində,
Qanadları belində.
Gecə-gündüz yol gedir,
Yerindədi, yerində.

Səhər açıldı. Böyükxanım ana hansı mənbədənsə öyrənmişdi ki, bu gün iltəhvill səhər saat altıya düşür. Demək olar ki, səbhün gözü açılmamış ana hazırlığa başladı. O, istəyirdi ki, uşaqlar adəti, bu müqəddəs günü heç vaxt unutmasınlar. Bir neçə gün idi ki, uşaqlar, qonum-qonşu yatandan sonra neft piletəsinin üstündə bir neçə dənə şəkərbura, bir neçə tava paxlava bişirmişdi, xüsusi bu gün üçün. Mətbəxdə, gizlicə bir yerdə, xırdaca bir nəlbəkiddə səməni göyörtmüşdi.

Odur ki, günlərin birində rəfiqəsi, siğə bacısı Kəblə Həcərlə sözləşdi, məşhur qaçaqçı Mirzeyi Səncərani ilə o taya keçməyi qərara aldı. Keçməmişdən qabaq yadigar üzüyü qızına verdi, dayənin ona danışdıqlarını söylədi. Son anda, son nəfəsində dayə nələr demişdisə, hamısını qızına danışdı. Babasının məhz onlar üçün xakiriz elədiyi, Rübabənin babası Şirvanda Şamaxı şəhərində dəfn olunan Mir Ağasının qəbrindən azacıq aralı bir uşaq məzarına bənzər bir şeyin yanında, sol tərəfdən başdaşına yaxın bir yerdə dəfn elədiyi xəzinədən danışdı və Mirzeyi Səncərani ilə, Kəblə Həcərlə bir yerdə sərhəddi o taya keçdilər. Mirzeyi Səncərani qaçaq apardığı adamları əlbəttə ki, əvvəlki kimi, Firuzə yoluynan aparmırdı, Rübabə Sultanın bir zamanlar keçdiyi Firuzə dağı. İndi yol başqa idi, Aslandıuzdan keçirdi. Hardan keçirdi, daha hansı yollardan keçirdi, bir özünə məlum idi. Bu iki ölkədə beş dəfə ölüm cəzasına məhkum olunmuş adam.

...Az qala qırx siğə bacı idilər Rübabə Sultangil. Onların içində Kəblə Həcər, molla Tutuxanım, Qara Soltan, Seyid Nisə, xeyli arvad idi. Bu qadınlar hər bayramda, mollaları bir yana, xüsusilə, savadsızları, adi qadınlar hər bayramda, vacib namazlar olanda yığışardılar Rübabə Sultanın evinə. Məscid yox, məscidlərə getmək olmazdı, başqa bir yer yox idi. Rübabə Sultanın böyük otağında qara çadraya bürünmüş bu qadınlar iki-üç cərgə əyləşərdilər. Hamısının qabağında kiçik bir canamaz, möhür, otuz-qırx arvad birdən bayram namazına dururdu, o cümlədən də Rübabə Sultan. Onların içində ən çox savadlısı Böyükxanım idi. Böyükxanım əlində işlərini görə-görə, uşaqlara yemək verə-verə, dərslərinə baxa-baxa, Qurban bayramının, yaxud başqa bayramların - Qədirxun bayramının - bu bayramların namazını diktə edər. O, yavaş-yavaş dedikcə, diktə etdikcə, qadınlar onun dediklərini təkrar edərdilər, əlbəttə, ürəklərində, yavaşca, dodaqaltı və bu namazı qalırdılar. Bir küncdə hardasa oturub dərs hazırlayan Əziməyə elə gələrdi ki, bu qadınlar mağazalarda gördüyü kəllə qəndlərə oxşayır. Kəllə qəndlər göy kağıza bürünmüş olurdu, bu qadınlar qara kağıza bürünmüş iri-iri qəndləri, üç pudluq qara kəllə qəndləri xatırladırdı ona. Yorulmaq bilmirdi Böyükxanım. Xüsusilə, orucluqda, bütün müqəddəs günlərdə qadınlar ora yığılmaqdan başqa əlavə bir şey vardı ki, hər gün onlar müqabilə edirdilər. Yeni, Böyükxanım Quranın otuz cüzündən birini başlayırdı, birincidən, bərkdən oxuyurdu, bu qadınlar isə yenə də dodaqaltı özləri üçün təkrar edirdilər, öz əzizlərinə Quran oxuyurdular. Pulları olmurdu, yox idi ki, yəni olsaydı da, heç bir molla mollalığını boynuna almaq, pul alıb namaz

qılmaq, pul alıb oruc tutmaq, bəli, bəli, təəccüb eləməyin, qəzaya qalmış, məsələn, kimin atası, anası, ya bir əzizi xəstələnibse, ya bir iş düşübse, namazını qıla bilməyibse, pulla onun əvəzinə həmin o dövrün namazını qılırdılar, hətta öləndən sonra belə. Orucunu tuturdular, pul verirdi bir adam, kasıbın biri oruc tuturdu. Bax həmin o günlərdə pulsuz qadınlar, imkansız qadınlar gəlib müqabilədə öz əzizləri üçün Quran oxuyurdular, Böyükxanımın təkrarı ilə. Nə qədər əzablar çəkirdi bu qadın. Amma bir kəlmə, bir dəfə həyatında şikayət etməmişdi. Hamısını dikte eləyir, oxuyurdu. Tək bircə dəfə «vallah, öldüm, ay arvad» dediği üçün bir neçə gün Rübabə Sultan ondan incidi.

-Ana dedin, yoruldu? Day bundan sonra arvad olmuşuq?

Əslində Şirvan zonasında, xüsusilə Şamaxıda «arvad», evə gəlib çörək bişirən, iş görə qadınlara deyərdilər. Fügəra qadınlara ki, gedib özgələrin evində çörək yapırıdılar təndirə, ya bir başqa günəməzd iş görürdülər, yorğan-döşək salırdılar, nə işə bir işə gedirdilər. Rübabə Sultana bərk dəymişdi Böyükxanımın ömründə bircə dəfə «yoruldu, ay arvad», deməsi. Məscid olmadığından evi kişili olan adamlar ərlərinin qorxusundan, oğullarının, atalarının qorxusundan evlərində mərsiyə də oxutdura bilmirdilər. Mərsiyə nəzirləri olanlar yenə də Rübabə Sultana müraciət edirdilər. Elə bu günlərin birində həyəti başdan-başa palazlarla döşədilər, üstünə nimbərlər, döşəkçələr, yorğanlar - döşək əvəzinə çatmayan yerlərə düzüb gələnləri gözlədilər. Gələnlər yığıldı gəldi. Qadınlar, əlbəttə, qonşular da, məhəllənin adamları da, bircə dalanın ağzında səs eşidilməsin deyə, səs eşidilərsə, yad bir adam, xüsusilə, bu ərazinin milisinə «zelyonni» deyirdilər, bir rus idi. O zelyonni xəbər tutsaydı, xürafat, molla, filan deyib qadınlara divan tutardılar. Odur ki, qarovulçu qoyurdular qapıda. Burada başqa mollalarla yanaşı, əsasən Rübabə Sultanın siğə bacısı Molla Tutuxanım mərsiyə oxuyurdu, rozə oxuyurdu. Mərsiyəni onun şagirdi Xanımana oxuyurdu. Amma əsas rozələri - imamların, Kərbəladə şəhid olanların, Peyğəmbərin, onun əqrəbasının - qızının, kürəkənin, nəvəsinin həyatından bəhs eləyən rozələri özü oxuyurdu. Kəllədən gələn, bir qədər kişi səsinə bənzəyən, gözəl səsi vardı, qubalı idi Molla Tutuxanım. Amma qadın zərifliyini mühafizə eləyən bir xanım idi. Onunçün məclisin başında stul qoyurdular, üstünə nənənin tirmə şalını salırdılar, əyləşirdi orda və Şəhrəbanunun məclisi, ya başqa bir məclisi başlayırdı, xüsusilə, Sultani Qeysin məclisi. Bu məclisləri oxumazdan əvvəl Xanımana «Payiminbər» oxuyurdu. Elə bu gün də elə başladı. Bu zaman hardansa gözdən oğurlanıb azadlığa çıxmış Əhməd həyətdən ev yiyəsinin pillələrindən yuxarı çıxı-çığa bağçada öyrəndiyi bir şəri söyləməyə başladı:

Mollaların hiyləsini anladıq,
Cinləri, şeytanları qırmancladıq,
Falçıların faldasını qırmışıq,
Cümlə kitab-dəftərini cırmışıq.

Bir neçə qadın cumub bu uşağı zor-bəla ilə qucaqlarına alıb qonşu qadının evinə saldılar və orada onu nəynənsə əyləndirməyə çalışdılar.

MƏKTƏBƏ

Rübabə Sultanın yaxşı yadındadı, bu gün 38 №-li məktəbə Əziməni gətirdiyi kimi, bir zamanlar Əzimənin anası, Rübabə Sultanın sevimli, yeganə qızı Böyükxanıma məktəbə apardığı gün. Zeybənisabəyimin, anasının adını daşdığından da, bu səbəbdən də Böyükxanıma məhəbbəti tamam başqa idi. Yəni övladı həm də anası kimi sevirdi. Qızı məktəbə gətirdi. Ona məsləhət görmüşdülər. Evlərinə bir qədər yaxın Şəfiqə xanım Əfəndiyeva, şamaxılı xanım idi, məktəb

açmışdı. Bu məktəbdə yeni üsulla dərs deyilirdi, mollaxana, mədrəsə deyildi. Rübabə Sultan məktəbin qapısından içəri girəndə olduqca yaşlı, qoca bir kişi - Məstan dayı deyirdilər ona, Məstan əmi deyirdilər ona, məktəbin qapıçısı, qarovulçusu, süpürgeçisi - hər bir şeyi o idi. Arvadı xırda masquralarda qatıq çalardı, kasamas deyirdilər. «Ay bulka» dediyi balaca bulkaları, bir piyalə qatığı, beş qəpiyə satardı uşaqlara. Uşaqlar böyük tənəffüsdə bunu yeyirdilər. Onları həmin bu Məstan kişi qarşıladı, üzü rübəndli, çarşablı qadının onunla danışmayacağını, amma yanındakı uşaqdan hardasa uşağı bu məktəbə yazdırmağa gəldiyini anladı. Əli ilə müdirənin otağını göstərib:

-Bacı, - dedi, - keçginən ora, müdirə Şəfiqə xanım ordadı.

Rübabə Sultan keçdi. Üç pillə qalxdı və Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın otağına girdi. Şəfiqə xanım orta boylu, bir qədər dolğun bədənli, gözəl bir xanım idi. Zil qara saçları, qara qaşları, mərmer bəyazlığı üzünə xüsusi gözəllik verirdi. Bu iri, qara gözlər məhəbbət, nəvaziş saçırdı. Rübabə Sultanı görəndə kimi:

-Buyurun, xoş gəlmisiz, xoş gəlmisiz.

Onun başında ağ, kənarı badımcanı haşiyəli kəlağayı vardı. Bu kəlağayını başına dolayıb, uclarını arxasında düyünləyib kürəyinə atmışdı. Geyimi elə idi ki, biləyindən əlinə keçən yerdə qolları, boğazı hündür, çənəsinə qədər çata bilən boğazlı paltar, həm də uzun idi, ayaqlarında qara corab, ayaqqabı vardı. Rəsuli-Xuda Peyğəmbərimizin buyurduğu kimi onun yalnız üzü və əlləri açıq idi. Bəzək yerləri hamısı örtüdə idi. Gülümsünə-gülümsünə dedi:

-Burda yad, naməhrəm adam yoxdu. Xahiş eləyirəm, rübəndini qaldır, bir sənən yaxşı söhbət eləyək.

Rübabə Sultan rübəndini qaldırdı. Müəllimənin, müdirənin göstərdiyi kətildə əyləşdi.

-Vay, mən sizi tanıyıram, Rübabə Sultan. Siz şamaxılıların sevimli xanımısınız. Bilirəm sizi...

-Mən də sizi tanıyıram. Bilirəm ki, atanız, cənab hardasa Şamaxıda məktəb açmaq istəyirdi. Amma neyçünsə alınmadı. İndi Bakıda siz qız məktəbi açmaqla nə qədər gözəl iş görmüsüz. Hamı da mənə tövsiyə elədilər ki, bu qızcığazı sizin məktəbə verim. Böyükxanım anasının dizinə qısılmış, sağ əlinin şəhadət barmağını dodaqlarına qoyub, başını aşağı dikmiş, amma altdan yuxarı gözlərini qaldırıb müdirəyə diqqətlə baxırdı. Müdirə xoşuna gəlmişdi.

-Qızım, adın nədi?

-Əslində qulağına çağırılan adı Zeybənisa bəyimdi. Amma bunu deyən yoxdu. Bu, mənim mərhum anamın...

-Allah rəhmət eləsin.

-Bəli, Allah sizin də önlənlerinizə rəhmət eləsin, mərhum anamın adıdır. Elə Böyükxanım deyiblər. Elə deyəsən Molla Səftərin dəftərinə Böyükxanım da düşüb. Bizim tayfanın hamısının ad günü məhəlləmizin mollası Molla Səftərin dəftərinə düşürdü, doğulan uşaqların hamısı - hamımızın adı ordadı.

-Nolar, çox əcəb. Bəs famili? Hə, bağışlayın, babasının adı nədi?

-Əliyar bəy - babasının adı, atasının adı - Əliheydər, Kərbəlayi Əliheydər.

-Çox gözəl, çox gözəl.

Müəllimə, müdirə qarşısındakı vərəqlərə qızın adını yazdı.

-Nəçə yaşın var, qızım?

Qız yenə də ağır cavab verdi, utanırdı. Əvəzində anası Rübabə Sultan cavab verdi.

-Səkkiz yaşına təzə girib.

-Boy, maşallah, bös-böyük qızdı ki. Nə gözəl saçların var sənin.

Kələğayının altından qızın toppuz kimi qalın, yoğun hörükləri görünürdü. Hörüklər çox uzun deyildi, qızın ancaq belindən bir qarış aşağı olardı. Amma elə gözəl, elə qıvrım, elə qalın idi ki, dərhal nəzərə çarpırdı. Bu gözlər, bu qaşlar, bu xırdaca ağız, bu düzgün burun - bütün bunlar hımısı Şəfiqə xanımın ruhunu oxşayan körpələrin siması idi. O, körpələri oxudur, millətin qızlarını, bacılarını, analarını işıqlı dünyaya, işıqlı gələcəyə apardığını düşünürdü.

Rübabə Sultan soruşdu:

-Bunun məktəbdə oxuması üçün nə qədər xərc olacaq?

Müdirə dərhal ciddiləşdi. Xoşuna gəlməyən bir mövzuda danışmaq məcburiyyətində qaldı.

-Bağışlayın, möhtərəm əriniz - qızın atası nə işdə işləyir, qazancı nədi?

Rübabə Sultan həzin bir səsle cavab verdi.

-Atası kasıbçılığa gedib.

-İşi avand olsun. Onda qızın heç bir pul verməsi lazım deyil, bir qəpik də. Məccani oxuyacaq, yəni, elə-belə oxuyacaq, bizim məktəbin özünün hesabına.

-Allah sizdən razı olsun. Mənə demişdilər. Amma...

-Amması yoxdur, bacım. Mən bacarsaydım, sizi də məktəbə cəlb edərdim. İstərdim ki, siz də oxuyasınız. Siz də işıqlı dünyanın gözəl kitablarını, gözəl gələcəyin - əfsanəvi, nağıla bənzər gələcəyimizin kitablarını oxuyasınız, bəhrələnəsiniz. Əlinizdən bir iş gələ, bir sənət sahibi olasız. Sizinki keçib, qızınız, inşallah, gələcəkdə millətine xeyir verən adam olar.

-Allah razı olsun sizdən, Allah razı olsun.

O gündən Böyükxanım yeni üsullu məktəbə gedirdi. Yanındakı qızlardan bir çoxu gələcəkdə, doğrudan da, müxtəlif şəxsiyyətlər oldular, tanınmış adamlar oldular, alimlər, yazıçılar, həkimlər, xüsusilə, Töhvə xanım qadın azadlığı uğrunda mübarizlər cərgəsində gələcəyə elə addımlarla irəlilədi ki, hər dəfə də Böyükxanımı, öz yaşadı, sinif yoldaşı Böyükxanımı Əli Bayramov adına klub var idi, həmin kluba dəvət edirdi, oxumasına, inkişafına çalışırdı. Böyükxanım, onsuz da üç dildə mükəmməl təhsil almışdı. Biri Şəfiqə xanımın məktəbində, burda bəzi fənlər rus dilində gedirdi. Bir müddət Hənifə xanımın məktəbində oxudu. Bir müddət Hacı Zeynalabdin Tağıyevin açdığı qız məktəbində Leyli olaraq oxudu. Hər halda bunlar səbəbsiz deyildi. O, rus dilini də pis bilmirdi, yaxşı bilirdi. Ərəb dilini də, əvvəlcə ev təhsiliyənən almışdı, Çərəkədən Qurana keçmişdi, Quran bitirmişdi. Ərəb dilini də mükəmməl öyrənə bilmişdi. Bu dillərdən daha çox, əlbəttə, fars dilini yaxşı bilirdi. «Gülüstən», «Bustan» - bunlar hamısı onun oxuduğu kitablar olmuşdu. Azərbaycan Türk ədəbiyyatında onun iki-üç sevdiyi müəllif, şair, nasir var idi. Birinci yerdə, şübhəsiz ki, Füzuli dururdu. Ondan sonra Mirzə Ələkbər Sabir gəlirdi. Onun «Hophopnamə»si Böyükxanımın sinədəftər əzbəri idi. «Molla Nəsrəddin» jurnalı Cəlil Məmmədquluzadəsi ilə onun sevdiyi məcmu idi. Bu jurnalda Heri Məsmə, At Balaxanım, Teleqraf Güllü kimi şairlərin, Əli Nəzminin, başqalarının şerlərini əzbər bilirdi.

Mən gəlmişəm istəkana qənd salam,
Gəlməmişəm ürəyimə dərd salam.
Mən gəlmişəm sarı başmaq cütüdiyəm,
Gəlməmişəm yetimləri bitdiyəm.

Heri Məsmənin, Xəbərçi Xədicənin, bunlar, əlbəttə, hamısı kişilər idi və bunlar onların ləqəbləri idi, Əliqulu Qəmküsarın, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Əli Nəzminin və başqalarının. Rübabə Sultan qızının təhsilindən, savadından çox razı idi. Elə gələcəkdə də bunlar Rübabə Sultanın qızı

Böyükxanıma yardım etdi ki, o, üç alim övlad yetişdirdi. Böyükxanım əsl el ədəbiyyatı, ağız ədəbiyyatı, folklor xəzinəsi idi. Bu sandıqçadan nəyi istəsən, hansı saatda istəsən, açıb götürə bilərdin. Rəvayətlər, nağıllar, tapmacalar, bilməcələr, saylar, yanıltmaclar - nə bilmirdi, nəyi bilmirdi Böyükxanım?! Və bunların hamısını özünün övladlarına, gələcək övladlarına öyrədə bilmişdi, aşılaya bilmişdi.

Sultanın ruhu şad olmalı idi. Onun tərbiyəsi hədəf getməmişdi. O, bircə qızına elə bir tərbiyə vermişdi ki, bu bircə qız üç alim, üç professor yetişdirmişdi. Amma dirigözlü əri olduğu halda, bu övladları Böyükxanım ana dul örpəyiynən böyütmüşdü. Anasından ona nə qalmışdısa, hamısını satıb-sovmuşdu. Balalarını millətə xeyir verən əsl, həqiqi insanlar kimi böyütməyə çalışmışdı və buna nail olmuşdu. Həmişə deyirdi: «Allah adamın əvvəlin verməkdənsə, axırın versin.» Əvvəli çətin keçmişdi Böyükxanım üçün. Torksin dövründə xaricilərlə ticarət (torqovlya s inostransami) mağazalarında yalnız qızıl müqabilində ərzaq satırdılar. Və Böyükxanım ana balaları üçün sonuncu qızıl qəlpəsinə qədər hamısını ərzağa verib zaman-zaman evə gətirir və balalarını dolandırır.

-Nənə, ay nənə, atdan çox danışırsan.

-Hə, qızım, at bizim həmişə nağıllarımızda da müqəddəs olub. Koroğlunun Qıratı, Düratı, Ərəbatı, Ağcaquzusu, Nəbinin Bozadı dillərdə dastan olub həmişə. Dinimizdə də bu atlar çox müqəddəs olub, sevilib. Tanınmış şəxsiyyətlərin - Rəsuli-Xudanın Buraq adında atı var idi, onu minib gəzərdi. Göylərə, səmalara qalxmalı olanda, həmin bu Buraq ilə qalxmışdı. Buraq yeddinci göyə qədər qalxdı. Adətən yeddi göy deyirlər, amma doqquzdu göylər. Rəsuli-Xuda öz Allahına doqquzuncu göydə qovuşmalı idi, müsahib olmalı idi. Buraq qalxa bilməyəndə ona işıq atı - günəşdən alınmış işıq atı Rəfrəf təqdim olundu. Həzrət Əlinin Düldül, İmam Hüseyinin Zülcənəh kimi atları məlumdu. At muraddı, qızım. İgid atıyan bəllənər. İgid atına canından əziz baxar. Maraqlıdı, çox qəribə hadisələr olub ki, at insanı ağır vəziyyətdən qurtarıb. Koroğlunun Qırata yalvarışlarını, lap bu yaxınlarda Nəbinin «əgər məni bu davadan qurtarsan, qızıldan, gümüşdən səni nallaram», deməsi, Koroğlunun dönə-dönə Qıratı oğurlayanlara, Qırata qəsd eləyənlərə meydan, müharibə meydanı açması məlum məsələdi. Sənin ulu babanın da bir Qəmər dayı adında atı vardı. Ondan başqa, deyilənə görə bir də bir Kəhər Köhlən varı imiş. Bizim xanlığın atlarının içində yel kimi, o nağıllarda deyilən kimi, təpələrdən yel kimi, dərələrdən sel kimi, badeyi sərsər kimi, uçarmış, yeriməzmiş, qanadları varmış sanki Kəhər Köhlənin. Neçə ağır vəziyyətlərdən çıxarıbmış babanı. At igidin qardaşıdır, deyirdilər bala. İndi day bircə məsəl ele qalıb: At muraddı; At belində gedəsən. Elə mən də sənə onu demişəm.

Deyirlər ki, igid odu - atdan düşə, atlana, igid odu - hər cəfaya qatlana. Bir də deyirlər ki, yaxşı at özünə qamçı vurdurmaz. Elə bilirsən, bunu təkəcə atçün deyiblər? Yox, bala, bunu həm də insan üçün deyiblər. Yəni, yaxşı dolanan, dürüst adam töhmət götürməz, cəza çəkməz. Qulağında yaxşı saxla.

Əzimə yeddi yaşına çatanda Rübabə Sultan öz qara, mereşkalı, libirti çarşabına büründü, nəvəsinin əlindən tutub, onu yaxındakı 38 №-li məktəbə gətirdi. Məktəbin müdiri Bakıxanov nəslinin yadigarlarından Allahverdi bəy Bakıxanov idi. Bu məktəbdə Xanım Bakıxanova tarix dərsi deyirdi. Əlbəttə, nənə bunları bilmirdi, amma hər halda çox intizamlı, ədəbli və olduqca yaxın olan bu məktəb nənəni təmin edirdi, xoşuna gəlirdi bu məktəb. Qızı Allahverdi müəllimin yanına gətirdi:

-Hə, nənəsi, çox yaxşı iş görmüsünüz.

Bunun nənə olduğunu hardan bildi? Axı nənənin üzü örtülü idi. Başında qara çadra var idi, çarşab var idi, üzündə rübənd var idi. Sovet dövrü olsa da, çadra-doloy deyib, küçələr bar-bar

bağırsa da, qadınlar «Sevil» tamaşasından çadralarını atıb çıxsa da, nənə hələ nə rübəndi, nə çadranı, nə də çaxçuru əynindən çıxartmamışdı.

-Nənəsi, qızın adı, familiyası nədi?

Əlbəttə, nənənin səsini naməhrəm adam eşidə bilməzdi. Yavaşcadan əlini Əzimənin çiyinə qoydu. Əzimə doğrayıb-tökməyə başladı:

-Mənim adım Əzimə... Atamın adı Məhəmməd... Familiyam da Səfərzadə...

-Hə... Deməli, Səfərova Əzimə Məhəmməd qızı.

-Səfərova yox, müəllim, mən Səfərzadəyəm.

Allahverdi müəllim qızın üzünə diqqətlə baxdı: «Hə, belə bir ailədən çıxıbsa...» Dalını düşünmədi, dalını demədi. O qorxulu illərdə, o kabus illərinin yaxınlaşmaqda olduğu illərdə nə uşağa, nə böyüyə belə sualı vermək olmazdı. Yazdı: Əzimə Məhəmməd qızı Səfərzadə.

-Çox gözəl, çox yaxşı. Qızım, heç hərfləri tanıyırsan?

-Müəllim, təkbir tanıyıram, hamısını birdən tanımıram. Onu da qonşumuzdan - Əli əminin uşaqlarından öyrənmişəm, onlar məktəbə gedirlər, elə həmin sizin məktəbə - biri üçüncüdə oxuyur, biri beşincidə.

-Ay sağ ol, afərin qızım. Görürəm məlumatlısan. Yaxşı oxuyacaqsan. Çox sağ olsun böyüklərin ki, sənə yaxşı öyüd-nəsihət veriblər. Gedin, sentyabrın 1-dən məktəblər başlananda, gələrsən məktəbə. Nənən də səninçün bir dəne 1-ci sinfin kitabını, bir dəne dəftər, bir dəne də çərnilnən qələm alar, verər sənə. Çərnilin çərnil qabıda, qələmin də qələmdanda olsun.

Geri qayıtdılar. Rübabə Sultan qızın cavablarından razı idi. Amma bir az həddən ziyadə dilotu yeməsi onu düşündürürdü: «Müəllimlərin zəhləsini tökməyəcək, görəsən?»

Gündə bir xəbərle gəlirdi məktəbdən bu əllamə qız - Əzimə. Bir gün gəldi ki:

-Ay nənə, böyük bir rəhbər ölüb - Kirov, mən çıxış eləyəcəyəm, danışacağam, başsağlığı verəcəyəm. Mənə qara paltar.

Nənə ona özünün çoxdankı yaxası qızıl düyməli qara atlas köynəyini geyindirdi. Qollarını qatladi. Səhər onu yola saldı. Doğrudan da, o gün Kirovun ölüm xəbəri hər yerə yayılmışdı. Nənə deyirdi:

-Yox, Kirov deyil ey, səhv deyirsiniz, Kərimovdu. Heç qoyarlar ki, bizdən də biri rəhbər olsun? Onda biz, biz olmazdıq ki...

Bir gün də qız gəldi ki:

-Nənə, ay nənə, bizə orucluqda sinifə aş getirirlər, hərəyə bir nimçə. Müəllim dayanır, məcbur eləyir yeməyə.

Nənə dedi:

-Əgər öz nəfsin çəkib yemisənsə, orucun batildi. Yox, əgər məcburiyyət altında yemisənsə, onda qorxma, qəbul olunur.

Başqa bir gün gəldi ki:

-Nənə, ay nənə, nənəcan, ay nənə.

Əlində qırmızı bir bilet var idi. Burada onun şekli yapışdırılmış, adı, familiyası yazılmışdı: «Allahsızlar cəmiyyətinin üzvü». Belə görünür ki, Moskvadan əmr gəlmişdi: sizdən filan qədər nəfər Allahsızlar cəmiyyətinə üzv yazılmalıdır. Böyüklər, əlbəttə, buna qol qoymurdular. Siyahı doldurmaq üçün məktəblilərin adını yazmış, onları həmin cəmiyyətə guya üzv salmışdılar, ikinci-

üçüncü sinfin şagirdlərini. Əzimə bu qırmızı biletlə içəri girəndə Rübabə Sultan həyətdə samovara od salırdı.

-Nənə, ay nənə, bax, mən Allahsızlar cəmiyyətinə üzv olmuşam. Bax, bu da mənim knijkam.

Elə bir fəxrlə deyirdi ki... Çünki bu, onun adı yazılmış, şəkli vurulmuş birinci sənəd idi, birinci pasport kimi bir şey idi, bunu fəxrlə deyirdi. Nənə bir söz demədi. Əl vurmadı bilete, əlindəki maşa ilə bileti alıb birbaşa aparıb atdı ayaqyoluna, rahatxanaya. Əzimənin Allahsızlar cəmiyyətinə üzvlüyü bununla bitdi. Amma Kirovun ölümü münasibətilə çıxışı həyatında ilk çıxış idi. Tarix müəllimi Səbzəli müəllim ona qısa bir çıxış yazdırmışdı, tələbələr adından. Elə ki, sözə başladı, «Əziz Kirovun xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad etməni xahiş edirəm», bütün zal ayağa qalxdı, onun sevimli müəllimləri, böyük hörmət bəslədiyi insanlar onun bir kəlmə sözü ilə ayağa qalxdılar. Əzimənin ürəyi uçdu...

NƏNƏ VƏ NƏVƏ

Tərən bəy Əlyarbəyovun kəndi Ağalarbəyliyə yaxın Curuğlu kəndində Hasıl adında bir uzundil, başından böyük danışan, yəni, o zamankı anlayışla, bir kişi var idi. İş o yerə çatdırmışdı ki, istintaqa cəlb etmiş, məhkəmələr onu az qala ölümə, ya ömürlük Sibire sürgünə məhkum etmişdilər və Hasıl qaçıb getmişdi, o vaxtdan Qaçaq Hasıl olmuşdu. Gəlib Bakıda dostu, qohumu Kərbəlayi Əliheydərgildə, yəni Rübabə Sultanın ömür yoldaşığındə yaşayırdı bir müddət. Bir müddət elə həmin kənddən Qaçaq Ağababa da gəlib orda qalırdı. Elə bil ki, qaçaqlar yuvası idi bu ev. Çünki həm Rübabə Sultanın mərdliyinə, xan nəslinə, həm bir tərəfdən böyük Seyyid Ali Peyğəmbər nəslə mənsubiyyətindən arxayın idilər. Bilirdilər ki, bu evdə heç kəs onları narahat eləməz, tanımaz, tapmaz, satmaz, ələ verməz. Bu dəfə orucluq idi. Qaçaq Hasıl gəlib Rübabə Sultangildə gizlənmişdi. Rübabə Sultan başında çadra, manqalı qoymuşdu Hasılın qənsərinə, özü isə evin ortasındakı kürədə xörək bişirirdi, obaşdanlıq bişirirdi. Obaşdanlığa o, şamaxılıların qəlyə adlandırdıqları xörəyi bişirirdi. Bakıda balqabaq pırdamasına da qəlyə deyirlər, amma orda qəlyə tamamilə başqa bir şeydi. Onu tez-tez orucluqda bişirirdilər, çünki həm tutumludu, həm də su istəməyən bir xörəkdi. Deməli, qəlyəni bişirmək üçün qoyunun balaca-balaca doğranmış yağlı döş ətindən doğrayıb qazana qoymuşdu, üstünə su tökmüşdü, kəfini almışdı və bir-bir qəlyənin mayehtacını qazana tökməyə başlamışdı, növbəyənən, əlbəttə, o, sıraynan bilirdi ki, hansını hansından sonra. Bu qəlyə qeyri-adi bir xörəkdi. Buraya alma, heyva, armud, şabalıd, qaysı, kişmiş, xurma, darçın, zəncəfil, quluncan - bu kimi şeylər tökülürdü. Əlbəttə, ət soğanla bişirdi. Və bişəndə çox dadlı, ləzzətli bir xörək alınırdı. Rübabə Sultan xörəyi bişirirdi. Başa vurmasına az qalmışdı. Kərbəlayi Əliheydə evdə yox idi. Harasa bir hüzürəmi, ya nəyəsə getmişdi. Rübabə Sultan dedi:

-Hasıl qardaş, o biri evdə, otaqda yerini salmışam, sən də, Kəblə Əliheydərin də. İndi Kərbəlayi gələcək. Sən dur, keçginən istirahət elə, dincəl, yat, o da gəlib yatacaq. Obaşdan oyadaram sizi, xörək yeyərsiz.

Hasıl kişi qalın döşəyin üstündə, iri mütəkkələrə dirsəklənmiş vəziyyətdə yanpörtü uzanan kimi bir şeydi. Dedi:

-Bacı, baaax, bayaqdan fikir verirəm. Sən o qazana on dörd qələm şey tökdün. Bilmirəm nə olan şeydi. Nə adın, nə dadın. Yatdım - öldüm, onun dadın bilmərəm. Ondan bir nəlbəki çək ver, yeyim. Sonra gedib yataram. Obaşdana da sonra durğuzarsan.

Rübabə Sultan əlbəttə, qəlbində gülümsündü. Cəld rəfdən balaca bir piyalə alıb içərisinə dadlı qəlyə töküüb balaca süfrə açdı və Hasıl kişinin qənsərinə qoydu, bir parça çörək də gətirib qoydu:

-Buyur, Hasıl qardaş, nuşi-canın olsun.

Hasıl çörəkdən bir tikə xörəyin liğabına batırıb ağzına qoydu.

-Bəh, bəh, bəh, Allah cəmi-ölənlərinə rəhmət eləsin. Hər iki dünyada üzün ağ olsun, Ağa. Əla xörəkdi. Şükür Allaha, çox sağ olginən, var olginən, belə şeylərdən bişir. Sən bişir, biz də yeyək.

Nənəynən nəvə nişasta düzəltməyə hazırlayırdılar. Nənə - Rübabə Sultan iki gün əvvəl isladılıb suyunu dəyişə-dəyişə saxladığı buğdanı ət maşınından keçirirdi. Əzimə tavanı onun qarşısına qoyur, tava dolduqca əzilmiş buğdaları iri təmiz su doldurulmuş vedrələrə boşaldırdı. Bir qədər sonra Rübabə Sultan buğdanı çəkməyi bitirib vedrədəki suyun üzünə çıxmış buğda qabıqlarını sıxdı, ayrıca bir torbaya yığdı. Bu torbanı o, qonşu Mirzə kişiyyə verəcəkdi ki, yuxarıya - tövlələrə tərəf gedəndə ya maldarlara versin, ya təmiz bir yerdə torpağa basdırsın. Mirzə kişiyyə əli çatmayanda zibil qutularını aparmağa gələn zibilçilərə verəcəkdi. Xahiş edəcəkdi ki, təmiz bir yerdə basdırsınlar. Bərəkətdi, bərəkəti atmaq, ayaqyoluna buraxmaq olmazdı, günahdı.

-Bax, qızım, deyirsən ki, atağ ayaqyoluna. Olmaz qızım, bu çörəkdi, bu bərəkətdi. Heç görmüsən ki, mən səmənini, ya bir şeyi zibil qutusuna atım? Həmişə səni götürmüşəm, dəniz qırağına getmişik. Səmənini qağayılarla doğrayıb atmışıq. A qızım, insan bərəkətin qədrini bilməlidir. Qədrini bilsən, bərəkət başından töküləcək.

Sonra Rübabə Sultan bu vedrədəki nişastalı suyu, buğdanın məğzi çıxmış suyu durulmağa qoydu. Bir az sonra vedrənin üzündə sarı su, dibində ağappaq nişasta əmələ gəldi. Rübabə Sultan bu nişastaları torbaya doldurub asdı. İki gündən sonra onun suyu çəkiləcək və Rübabə Sultan torbanı boşaldacaq, sonra onları ayrıca qablarda qurudub yığacaqdı. Bu proses bir qədər çətin, cansıxıcı olsa da, tez-tez əldə etmək olmurdu nişastanı, ona görə də Rübabə Sultan özü hazırlayırdı.

-Nənə, ay nənə, firni bişirəcəksən?

-Ay qızım, firni ki, bundan bişmir.

-Bilirəm e, nənə, o düyü unundan bişir. Bu nişastadan sucuq bişirirsən. Neçə cür sucuq olur, nənə?

-İki cür, qızım. Bir asma sucuq, bir də nimçə sucuğu.

-Asma sucuq? Mən heç asma sucuq yeməmişəm.

-Hə, neynək, bu dəfə yeyərsən. Nimçə sucuğu belədi ki, onu nimçələrə tökürlər. Əvvəl əlbəttə, bişirirlər zəfəranla, şəkərlə, güləblə, hille. Bişəndə tökürlər nimçələrə. Üstünə də qoz əzib səpirilər. Amma asma sucuğu belədi ki, ona qozun ləpələrini ipliyə düzürlər, muncuq düzən kimi, uzun, bir qarış, qarış-yarım, sonra onun ucunu qırmaq kimi bir şeyə, balaca qırmağa bağlayırlar. Qaynayıb hazır olanda, qırmağa gələndə...

-Nə vaxt hazır olur, ay nənə?

-Ay qızım, nə vaxt olacaq? Görmüsən, deyəsən axı...

-Yadımdan çıxıb, nənə.

-Gərək çıxmasın. Adam gördüyü şeyi yadında yaxşı saxlayar ki, sonralar gərəyi olanda yadına düşsün. Sucuq qaynayır, üstünə ağ köpük gələndə, deməli, hazırdı. Onda həmin o qoz düzülmüş iplikləri, daha doğrusu, qozları basırlar sucuğun içinə - qalxızirlar, basırlar - qalxızirlar və qazanın üstündən bir ip asırlar, qarmaqlarda keçirirlər ona ki, damacaq axı, hələ tutmayıb əməlli. Ona görə də yenə təzədən - bir az keçmiş bərkiyəndə, yenə qazana salıb-çıxarırlar, əlbəttə qazanın altını söndürürlər, ta o vaxta qədər ki, belə bir sucuq əmələ gəlir. Elə sucuq əslində uzun bu... belə, oxşatmaq istəməzdim, bir cür kolbasalar var ey, ona oxşayır, ay qızım, təhər-töhürü, dadı-zadı yox. Sucuqçün bu yaxşı şeydi.

-Sonra daha başqa şey bişirirlər, nənə, nişastadan?

-Nöş bişirmirlər, ay qızım, Allah eləməmiş, qışda ösgürəndə, kəllə mənqə olanda, timov olanda, ondan bir növ horra kimi bir şey bişirirlər, ya süddə, ya da elə-belə suda. Özü də lap azacıq şirni vururlar ki, tamı dəyişsin. Day ayrı şey vurmurlar, zəfəran-zad vurmurlar. İsti-isti onu içirlər, ösgürəyi kəsir. Ən çətin, ağır ösgürəkləri o kəsir.

-Bəs bir də?

-Bir də, ay qızım, bilirəm nəyi soruşursan. Paldava, palda bişirirlər ondan. Keçən il yadıncadı? Kənddən qonağımız gəlmişdi. Paldava da bişirmişdim. Bir stəkan aparıb verdin o əmiyə, bir qurtum içən kimi dedi:

-Buuy, mən bunu içə bilmərəm. Bu adamın boğazından əlli-ayaqlı gedir.

Əzimə güldü:

-Hə, ay nənə, yadıncadı. Elə bir şey olmuşdu. Bəs onu necə bişirirlər?

-Qızım, elə onu da sucuq kimi bişirirlər. Amma içinə bir az şəkər qatırlar, zəfəran vurmurlar. Ağ bişirirlər, tökürlər kimçələrə. Bir az sucuğa nisbətən bərk bişirirlər. Sonra bərkiyəndə onu xırda-xırda doğrayırlar. Siz ona məktəbdə kub deyirsiniz e, yadıncadı, görmüşəm, dərs keçəndə göstərmisən. Yoldaşlarınla bir-birinizə göstərəndə görmüşəm, kublarnan doğayırlar, xırda-xırda, barmaq ucu boyda. Sonra ayrıca qabda da zəfəranlı şərbət hazırlayırlar, reyhan şərbəti, ya başqa bir şeydən şirin şərbət hazırlayırlar, ona zəfəran vururlar. Həmin sucuğu - doğranmuş o kubikləri də tökürlər həmin o şərbətin içinə. Qarışdırırlar. Sonra içəndə bir yerdə içirlər şərbətnən onu. Ona palda, ya paldava deyirlər. Bax, yayda o, yaxşı şeydi, cana xeyirdi Adamın bədəninə rütubəti saxlayır. Qoymur ki, adam çox su içsin. Yayda elə səhərdən axşamacan çay içsin - tərlesin, su içsin - qarnı köpsün. Amma bu paldava belədi ki, bir yarımca stəkan içdin - bütün günü də olmasa, günün yarısından çoxunu rütubəti sən bədəninə saxlayacaq və qoymayacaq ki, sən susayasan.

Qız əllərini-əlinə çaldı.

-Nə yaxşı şeydi, ay nənə.

-Əlbəttə, qızım, yaxşı şeydi. Odey, hələ istilər gəlməyibdi, hələ payızdı. Burdan da mən aldardım, nişasta düzəltdim, təzə nişastadan sabahda-birisi gündə sənənin bir paldava, bir iki gün keçər, bir təzə nişastadan sucuq bişirərəm.

-Nənə, ay nənə, asma sucuq da bişirərsən?

-Ay qızım, o bir az cəncəldi e, uzun-uzadı. Get-gəl, get-gəl, qulluq elə. Yaxşı, eybi yoxdur, ondan da bişirərəm, indi ki könlün istəyir.

-Tək mənim könlüm istəmir e, nənə, qardaşlarım da istəyəcək.

-Heç onlar bilmirlər, hardan istəyəcəklər bilmədikləri şeyi?

-Mən danışacağam da, nənə, onlara... Onda, nənə, ay nənə, bəs nişastanı bir az çox elə də. Eeyy, gör nə qədər lazımdı.

-Hə, qızım, ayrı günlərdən başqa əsl sucuq lazımdı, il təhvil xonçasında «s» hərfilə olan o yeddi məcundan, yeddi növdən biri də sucuqdu. Əvvəli səmənid, sonra gəlir sucuq, sonra süd, su, səbzə, sarıkök... baxırsan, əlinin altında olan şeylərdən axtarıb tapırsan.

-Onda, nənə, ay nənə, nişastamızdan saxla ha, mən çox istəyəcəyəm sucuğu yəqin, amma sən nişastamızdan il təhvil xonçasına saxla.

-Elə saxlayacağam, qızım, arxayın ol, arxayın ol.

Nənə Əziməyə belə təlim verirdi. Evə qonaq gələndə nənə göz qoyurdu. Qız qapıdakı başmaqları cütleyirdi, nənənin öyrətdiyi kimi. Hər birini cütleyib ayrı-ayrılıqda qoyurdu. Nənə deyirdi:

-Hə, qızım. Bərəkallah, qızım. Afərin qızım. Mərhəba, qızım. Bax, eləcə cütlə. Qədimdə bir adət var idi. Elçi gələrdi. O qıza ki, evdə elçi gəliblər, ona deyirdilər:

-Ay bala, ay bala, mənə bir stəkan su ver.

Əgər qız başmaqları cütləyib həyəətə çıxırdısa, yaxud heç olmasa ayağıynan bir tərəfə çəkib başmaqları tapdalamadan keçirdisə, onda o qızı alırdılar, deyirdilər, - salağalıdı. Yox, əgər üstündən elə-belə atdayıb keçdi, almırdılar. Qayıdıb çıxıb gedirdilər. Deyirdilər:

-Ondan gəlin olmaz, onun nə salağası var?

Bax, yaxşı cütlə başmaqları. Birdən elə nənələrdən biri sənə elçi gələr, almaz, qalarsan üstümdə, yük olarsan onda, un çuvalına tay.

Əzimə güldü.

-Nənə, heç ondan danışma, mən səndən ömrüm uzununu ayrılmayacağam. Nənə, sən mənim gözəl nənəm, yaxşı nənəm. Mənə elə şeylər öyrətmisən ki... Nənə, ay nənə, bilirsən səni necə çox istəyirəm? Bir dünya. Niyə sən belə gözəlsən, nənə. Niyə mən səni belə çox istəyirəm, nənə?

Rübabə Sultan dərindən köksünü ötürdü. Torpağa tapşırdığı yeddi qız, bir oğul yadına düşdü. Gözü bircə bu qıza dikilmişdi. Oğlanlar analarının yanında idi, Əzimə idi nənəyə qəmzar.

-Can bala, canım bala. Sən məni ona görə çox istəyirsən ki, axı mən də səni çox istəyirəm. Allah saxlasın səni. Ağbaxt olsan, nənənin balası.

Əzimə bir qədər kələkbaz səslə soruşurdu:

-Nənə, ay nənə, hərdən mənə acığın tutanda deyirsən ki, səni görüm, at belində gedəsən. O nə deməkdi, o nə qarğışdı?

-Qızım, əvvəllər gəlini at belində aparardılar. İndi maşın çıxıb, qızlarçün maşın gəlir, indi deyirlər qızlarçün gedirlər orkestr çağırırlar, gəlini orkestrlə aparırlar. Hər zamanın öz dəbi var, qızım. Dünyanın hər bir zamanında xalqın öz dəbi olub. Bir zaman arabaynan apardılar, sonra fayton çıxdı, faytonnan apardılar, sonra garut çıxdı, garutnan apardılar. İndi də maşın... Təki hər şey yaxşı olsun. Təki xoşbəxtlik olsun, can sağlığı olsun. Təki dünyanın bütün analarının balaları xoşbəxt olsun, bizimki də onların içində. Mənim balam, sən də onların içində.

Kərbəla səfəri günə bir mənzil, teyyimənazil gedilməli idi. Elə də gedirdilər. Rübabə Sultan əri, Kərbəlayi Əliheydər, Məhəmməd və balaca Böyükxanım, balaca deyəndə ki, indi onun körpəsi var idi, Nurcahan xanım. Belə ad qoymuşdular ona - Nurcahan, Nuri-Cahan olacaq idi. Gəlib, hələ əllərində xeyli pulları, varları var idi. Özlərindən başqa nə qədər qohum-əqrəba, tanış, dost Əbülfəzl Abbasın məbədinə, İmam Hüseyinin barigahına nəzirlər vermişdilər, onları aparırdılar. Gedirdilər, karvansaralarda düşürdülər. Karvansaralarda ən yaxşı hücrələri tuturdular. İki hücrə - biri Məhəmmədlə Böyükxanım və körpə üçün, biri də Kərbəlayi Əliheydər və Rübabə Sultan üçün. Elə birinci karvansarada, birinci düşərgədə gecə yatdılar, səhər ayılıb gördülər ki, balaca Nurcahan xanım ölüb. Atası ilə anasının arasındamı qalıb, üstünə - ağızına yorğanın ucumu düşüb, nə idisə, uşaq boğulub ölmüşdü. Allah belə məsləhət görmüşdü. Rübabə Sultan itirdiyi qızlarını xatırlayıb, yollarda dayaq olmalı idi ərinə, kürekəninə, qızına, ağlaya bilməzdi Rübabə Sultan, göz yaşlarını daxilinə tökə-tökə, ölənləri xatırlaya-xatırlaya balaca cənazəni özü yudu, meyit qüsulu verdi. Karvansaranın həyətidəki çarhovuza saldı, pak eləyəndə balaca qızcıqazın saçları suyun içində əfşan-əfşan dağılanda, hardasa Böyükxanımın da qəlbi bir balaca inlədi. Hələ analıq hissini, hələ analıq məhəbbətini əməlli dadmamışdı, hələ əsl mənada analığın nə olduğunu bilmirdi. Özünün anaya ehtiyacı olan körpə idi hələ. Amma nədənsə uşağı - Nurcahanı, balaca qızcıqazı çarhovuzun suyunda arxası üstə yatmış kimi pərişan, əfşan saçları ilə görəndə üreyi sıxıldı. Elə təcili olaraq uşağı karvansaranın yaxınlığında olan qəbristanlıqda

dəfn etdilər. - Cənnət quşu idi, uçdu getdi, - dedi Rübabə Sultan. Məhəmmədin hansı hissi keçirdiyini bilən yox idi. Ona namaz, təlqin, heç birisi düşmür deyəsən axı... Karvançı varlı müştərilərindən elə razı idi ki, elə səfərin başlanğıcında onlara belə bir qəziyyə üz verməsini və bu qəziyyənin Rübabə Sultan üçün əsl mənada faciə olduğunu bilməsə də, - bircə gün gecikərəm dedi, sabahnan obaşdandan çıxarıq. Əməlli-başlı işinizi görün. Uşaq olanda nə olar? O cənnət quşu, o mələk elə mələk kimi də dəfn olunmalıdı, - deyə babaya.... - Vallah, Allah rəhmət eləsin başqa ölənlərinə. Yəqin ki, ömrünü anasına, atasına, nənəsinə və babasına verdi.

Beləcə yolun başlanğıcında Nurcahanı itirdilər. Mənzillərdə yaxşı keçirdi günləri. O yerə münasib gözəl karvansara hücrələrində qalırdılar, təmiz, səliqəli. İsti xörək verirdilər onlara. Nə istəyirdilərsə, çay verirdilər, qəhvə verirdilər. Kaşan-kaşannan gedirdilər Kərbəlaya. Getdilər və ziyarət də elədilər. Bütün nəzirleri o böyük nəzir sahiblərinə - İmamlara çatdırdılar. Axı Kərbəlayi Əliheydlə Rübabə Sultan ikinci dəfə idi ki Kərbəlaya gəlirdilər. Üçüncüdə ikisi - Kərbəlayi Əliheydlə Rübabə Sultan getmişdi və orda da Kərbəlayi Əliheydlərin ömrü tükənmiş və həyatını dəyişmişdi.

Hələ ki, vəziyyətləri yaxşı idi, müqəddəs şəhərin bazar-dükənlərində bir Kərbəlada, bir Nəcəf-Əşrəfdə, Samirədə, Kazimiyyədə nə imkanları vardısı, nəyə gücləri çatdırsa, nəyi bəyəndilərsə, Bakıda, Şekidə, Şamaxıda nəyi tapa bilməzdilərsə, aldılar, iki heybə dolusu. Hədiyyələrlə - düyü kürəşindən toxunmuş balaca qablarda xurma hədiyyələri ilə, təsbəh, möhür kimi sovqatlarla qayıdırdılar dostları üçün, əzizləri, qohumları üçün. Kiçik xətlə qatar təzə düşmüşdü Kazimiyyə ilə Kərbəla arasında. İngilislər artıq Kərbəlanı almışdılar, türklər burada yox idi, türkləri buradan çıxarmışdılar. Gəlib qatarın qarşısında dayandılar dördü də. Biletləri əllərində idi. Elə qatara baxdıqları yerdə gözləri qatarda qaldı, qarşılarından heybələrini, bütün varidatlarını, pulları, sənədləri hamısı içində, bir ərəb, bir ingilis ikilikdə götürüb onlardan əvvəl ötən qatara atıldılar. Məhəmməd nə qədər irəli atılıb qatarın ardınca qaça-qaça, hardasa pillələrin birinə ilişmək istəyəndə yerli qanun qoruyucuları tutub onu saxladılar, qoymadılar. Kərbəladan qayıtmaqları müsibət idi. Geri qayıdanda birinci karvansaradan, artıq onları tövlədə saxlayırdılar, fağır, kasıblar üçün balaca hücrələr verirdilər. Bunların birində dördü bir yerə sığınmışdı. Yatmırdılar demək olar ki. Çünki nə Məhəmməd, nə Böyükxanım böyüklərin yanında uzanmağı, dirsəklənməyi rəva görmürdülər, ya divara söykənib mürgüləyirdilər. Bu karvansaradan əvvəlincisində kişilərin ciblərində nə qalmışdısa, ondan verib Bakıya - dostlara teleqram vurdular ki, onlara sənəd adına nə isə bir şey, bir qədər də pul göndərsinlər. Geri qayıtmaq, at iyi, at nəcisi qoxan tövləvari hücrələrdə ağır vəziyyətdə dönürdülər geri. Pul gəlib çatandan sonra bir qədər vəziyyətləri yaxşı olsa da, Məhəmməd bütün imam nökrələrini söyürdü.

-Asi olma, oğul, Allah bilən yaxşıdı.

-Nə Allah bilən? İmamın da, Allahın da nəzirini, niyazını vermişdik. Apardığımız sovqatnan müsəlman qardaşları, bacıları sevindirəcəkdik. Olmadı.

Hələ üstəlik Böyükxanımın burnundan qan açıldı. Qanı saxlaya bilmirdilər. Çox ağır vəziyyətdə idilər. Az qala qızın burnunun altına ləyən tuturdular. Qız bir neçə günün ərzində elə incəlmişdi ki... Bir gün belə vəziyyətdə bir ərəb rast gəldi onlara. Kərbəlayi Əliheydlə ərəbcə nə danışdısa, ondan izin alıb ləyəne yığılmış qana bir çöp batırıb Böyükxanımın yaşmaqlı ağızını, burnunu qan buladığı, qan donduğu halda onun alınına o qanla nəşə yazdı. Yazdı və ərəbcə nəşə soruşdu. Ata dedi:

-Soruşur ki, bu gün xanım qız nə yeyib? Dedim ki, dəvə qaymağı ilə təzə xurma. Dedi, hə, qanın özü öz əli ilə yazıb alınına.

Ərəb bu sözləri deyib, yazdığını qurtarıb çıxıb getdi. Veriləsi pulu da qəbul eləmədi. - Allahdan alacağam əvəzini, - dedi. Və ərəb gedəndən sonra Böyükxanımın burnunun qanı kəsdi. Rübabə Sultan dəhşət içində idi. Heç özünə gələ bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bu qan açıldıqdan artıq anasının adını daşıyan Böyükxanımı - Zeybənisa bəyimi də itirəcək. Nurcahanı itirdiyi kimi. Ondan əvvəl səkkiz qızını itirdiyi kimi. Nə isə, tale mənimlə oyun oynayır.

Fələyi dindireydim,
Bilməzin bildireydim.
Mənə yazı yazanda
Qələmin sındıreydim.

Əzimə hərdən əlini nənəsinin üzündə gəzdirib soruşurdu:

-Üzündəki bu qırıqlar nədi, nənə, ay nənə?

-Eh, ay bala, ömrümün sayıdı, keçdiyim yollardı.

Nənə ilə nəvə arasında həmişə vacib sual-cavablar olurdu. Vacib idi, nəvə bunu, həyatı uzunluğunu gərəyi ola bilən şeylərdi, bilməli idi. Bəziləri gülməli olurdu, bəziləri ağlamalı. Bəziləri zarafatyana, hənək olurdu, bəziləri ciddi. Bir də göürdün, gecə vaxtı Əzimə nənəsinin iki namaz arasındakı fasiləsindən istifadə edib soruşdu:

-Nənə, ay nənə, o təsbeh neyçündü? Nədən əmələ gəlib?

-Eh, ay bala, eşitdiyimə görə təsbeh dünyadakı bütün millətlərin, bütün dinlərin, baban danışardı, hesablamada işlətdiyi bir şey olub təsbeh. Lap dinlərdən də əvvəlmi, ya başqa rəvayətlərə görə təsbeh əvvəl tacirlərə lazım olmuş, hesab aparmaq üçün. Bizdə başqadı təsbeh.

Arvad etməkdə olduğu Fatimeyi-Zəhra zikrini kəsib qıza cavab verirdi.

-Bizdə səf təsbehin bir neçə rəvayəti var. Bəziləri deyir ki, bu təsbeh Fatimeyi-Zəhranın kəbininən, Həzrəti Əliyə ərə verilməsiynən əmələ gəlib. Belə deyirlər ki, Rəsuli-Xudadan üç nəfər gəlib qızı istəyib, Fatimeyi-Zəhranı. O, heç vaxt, heç bir xoş məramla «yox» deməmiş. Rəsuli-Xuda «hə» deyib. Amma deyib ki, mən heç birinizin əleyhinə deyiləm. Yalnız mənim əlimdə deyil Fatimeyi-Zəhranın kəbini. Göylərdə kəsilsəydi. Gün gələcək, mən sizə xəbər verərəm. Axan ulduz olacaq. Göylərdə görünəcək. Şəhərimizin üstündə fırlanacaq. Kimin evinin damı üstündə sallansa, bir an dayansa, Fatimeyi-Zəhra onundu. Deməli, ona kəsilib göylərdə kəbini. Gün o gün olur. İnsanlar damlara yığılırlar. Hamı gözləyir. Rəsuli-Xuda da qızıynan bir yerdə. Qızı rəfiqələrinən bir azacıq aralı dayanıb göyə baxırmış. Göydən axan ulduz gəlir, cövlan eləyir qəsəbənin üstündə. Əvvəl hamı Rəsuli-Xudanın ardınca bu zikri söyləyir: «Allahu Əkbər, Allahu Əkbər, Allahu Əkbər», yəni, Allah böyükdü. Ulduz o biri elçilərin damının üstündə keçəndə hər ikisinin ürəyi döyünür, Fatimeyi-Zəhranın da, onun böyük atası Rəsuli-Xudanın da. Çünki hər ikisi Cənab Əlinin tərəfdarı idilər. Odur ki, ürəklərində həyəcanla deyirdilər: «Sübhan Allah, Sübhan Allah, Sübhan Allah», yəni, Allaha eşq olsun. Ulduz o evlərin üstündə durmur. Gəlib Cənab Əlinin evinin üstündə bir anlığa sükunət tapır və yenidən göylərə qalxır. O sükunət tapdığı ev Cənab Əlinin evi idi. Və fərəhlə birinci növbədə Allaha şükür eləyərək həm Rəsuli-Xuda - Peyğəmbərimiz Səllallahu Əleyhi və Aleh, həm də Fatimeyi-Zəhra - müslümə qadınların xanımı ürəkdən deyir: «Əlhəmdülillah, Əlhəmdülillah, Əlhəmdülillah». Bax təsbehin üç hissəsi bu zikrlərlə əlaqədardı və hər birində 33 dəfə bu, təkrar olunur. Başqa bir rəvayət də var. Bir ərəb Veysəl Qərəniynən əlaqələndirirlər. Amma mən daha çox buna inanıram və həmişə Fatimeyi-Zəhra zikri eləyirəm.

Nənə - Rübabə Sultan naz-nemət içində böyübsə də, şor qoğalını quyruq yağından, onun içini cızdağdan düzəldərdi, bişirərdi. Yağ əridəndə:

-Ay qızım, bir qarovul çək, - deyərdi, - amma bax, yağın qalxmağını görəndə mütləq içinə soyuq kəfkir at, soyuq mis şey at.

Rübabə Sultan vaxtilə dayəsindən öyrəndiklərini nəvəsinə - Əziməyə öyrədirdi. Əzimə Rübabə Sultanın daimi nəzarəti altında böyüyürdü, tərbiyələndirdi.

-Qızım, heç vaxt, heç vaxt qəfil çağrılarda «hə, nə deyirsən?» demə. De, «ay can».

-Nənə, birdən heç kəs çağırmaıb mənı, elə qulağıma səs gəlib.

-Ola bilər. Ulular deyərdi ki, insanı ruhu çağırır bəzən. Ona görə də ruhu incitməmək üçün gərək çağrılarda, səs eşidəndə, qulağına səs gələndə, deynən «Ay can, bəli, nə lazımdı?»

Nənə belə bir rəvayət danışardı:

Münəccimi-kəzzab deyərtilər, yeni, yalançı münəccim. Deyirlər Məkkədə, mən getməmişəm, Kərbəlaya getmişəm, Məkkəyə yox. Məkkədə, deyirlər, bir Zəməm quyusu var. Onun dibində bir münəccim oturub. İl təhvil vaxtlarını, təzə ildə nələr olacaq, yağış necə keçəcək, qış necə keçəcək, nə qədər biçin olacaq, arpa olacaq, buğda bitəcək, hansı meyvələr olacaq, bax, onların hamısını yazır bir kağıza, atır quyudan çölə. Sonra alimlər gedirlər, o biri münəccimlər, gedirlər onun yazdıqlarını gətirib gəlirlər, yayırlar aləmə. Risalələr yazırlar, təqvimlər yazırlar, göndərilər aləmə. Dünyanın hamısı bilir ki, bu yeni ildə nə olacaq, il təhvidən sonra təzə ildə nə olacaq. Bax, o münəccimlər, əllərində bir uzun dudkeş kimi şey var, adına üstürlab deyirlər, o üstürlabla baxırlar göylərə və bunu öyrənirlər, onlar görə bilərlər. Üstürlaba indi deyəsən durbin, yeni, uzağı gören deyirlər. Münəccimə də deyəsən, vallah, yaxşı xatırlamıram, deyəsən, astronom deyirlər. Hə, bax, indi başqadı. Bəlkə haçansa oxuyub böyük alim olarsız. Rəsuli-Xuda Peyğəmbərimiz buyurub ki, «alimlər bizdəndi», yeni, peyğəmbərlərə daxildi. Buyurub ki «alimin mürəkkəbi şəhid qanı qədər müqəddədi». Yadınızda saxlayın. Böyüyəndə, Allah qoysa alim olarsız, alim olanınız göyləri görər. Onda bacınızla qardaşınızın ruhlarını da görərsiz.

Rübabə Sultan qaravəlli söyləyərdi. O zaman lətifəyə qaravəlli deyərtilər. Elə də duzlu, elə də məzəli danışrdı bu qaravəlliləri ki... Rəfiqələri elə-belə, bayram günlərində, Qurban bayramında, Orucluq bayramında, şənliklər eləyəndə, görərdin ki, yığılıb gəldilər, bayram namazını qıldılar-elədilər, şirniyyatdan-zaddan yedilər, nə bişirilibsə. Şirniyyat deyəndə ki, Orucluq bayramında ancaq şor qoğalı bişərdi, külçə bişərdi. Şirni şey bişirməzdilər. Novruz bayramında şor qoğalı heç bişirməzdilər. Nə isə. Sonra yığıldılar bir yerə, oturardılar:

-Ay xanım, - demirdilər ona heç vaxt, ya cəddinə görə, yeni, ata tərəfdən seyid qızı olduğuna görə, seyid nəslı olduğuna görə, ana tərəfdən xan qızı olduğuna görə, ona ya Ağa deyirdilər, ya Rübabə Sultan deyirdilər yaşıdları. Kərbəlayı deyən də var idi, Seyid qızı deyən də var idi, baxırdı da kim nə cürə müraciət edirdi, deyirdilər, - sən Allah, bir az qaravəlli danış.

Əslində Qaravəlli elə onun ata cehizi idi. Amma elə sözlər, elə lətifələr danışrdı ki, Qaravəlli kəndi ilə bağlı idi adı, o, deyirdi ki, oralarda guya yaranır bunlar, bu lətifələr. Bunların bəzisi bir qədər ayıbdı olduğuna görə çalışırdı ki, Əziməgil, uşaqlar bunu eşitməsinlər. Balacalar çıxıb həyətdə dostları ilə, həyət uşaqları ilə oynayırdılar. Əzimə kitabı bəhanə eləyib, dizinin üstünə qoyub çəkilib bir küncdə otururdu. Amma qulaqlarını şəkleyib nənənin lətifələrini dinləməyi sevirdi, çinləyirdi bunları qat-qat sinəsinə. Görürdün nənə bir lətifə danışdı. Deyir ki, bir dəfə sürünün yanında kişi qoyununu otarırmış, çayın o tayında isə kənd görünmüş. Arvadını səsleyirmiş:

-Ay arvad, ay arvad, sən gəl, bu üzülmüşə, mən gedim o dağılmışa. İki əyilim, bir düzəlim, bu Allah qəbul eləməmişə.

Guya bu, namaz vaxtı keçir, namaza getmək istəyir və bu cürə arvadı sürünün yanına çağırır ki, özü gedib namaz qıla bilsin.

Başqa bir lətifəsində deyirdi ki, bir nişanlı oğlanı, qayınatası qonaq çağırır. Yəni nişanlı vaxtında yox, daha doğrusu, toydan sonra qonaq çağırır. Bu oğlan fikirləşir ki, bəs mən necə bildirim ki, bizim evdə bunun qızının vəziyyəti yaxşı olacaq, əziyyət çəkməyəcək, dövlətli evdi, filandı, gedir bazara, qiymətli hesab elədiyi narıncı, parlaq bir atlas alır, iki ərşin. Bir ərşini tikir üstədən şalvarının ortasına, miyançasına. Yırtığı-zadı yox idi, təzə paltar idi əynində. Hər halda bu parıldayan atlasda oturanda deyirlər ki, dost başa baxar, düşmən ayağa, bu da fikirləşir ki, görsən hansı gözlə baxacaq qayınata? Ayaqdan baxsa, görsün ki, bu oğlanın hətta şalvarının miyançası belə parıldayan qiymətli atlasdandı. Gəlir oturur ocağın qırağında, qayınata ilə üz bəüz. Elə oturur ki, qayınata bunun miyançasını görsün. Dizləri yuxarı lovğasayaq, çömbəlməsayaq oturur. Qanunla yaşlı kişinin qabağında cavanlar diz çöküb oturdular, diz üstə oturdular. Qayınata bunu ədəbə dəvət eləyib deyir ki:

-Ayə, ağıllı otur, əməlli otur.

Oğlan elə bilir ki şalvarın partlamağına, atlasın partlamağına işarə eləyir qayınata. Deyir:

-Qorxma, qayınata, hələ bir ərşini öydədi.

Nənə bunları danışanda, elə gözəl danışdı ki, dinləyicilər uğunub gedirdilər gülməkdən. Birisində bir qədər lap ədəbdən kənar şeylər var, ancaq görün də, onu nə təhər nağil eləyəcəyəm ki, o, ədəbdən kənarın bəzi sözlərini deyəcəyəm hər halda, bəzilərini deməyəcəyəm. Deyirdi ki, bir Xayam kəndi var. O Xayam kəndindən bir əhvalat danışdı. Deyirdi ki, bir gün bir nəfər Xayam kəndindən bir qıza evlənib. Görüb ki, qız çox belə ağızdan pərtə qızdı, ağızına gələni danışır. Deyir, gedim bir bunun qayınataya, qayınanaya qayıtmağını danışım bir ailəsinə, görün bunlar necə tərbiyə veriblər bu qıza? Əvvəl gəlir, qızın atası evinə. Atası evinə gəlir görür ki, qız piletənin üstündə, ya ocağın üstündə, hansıymışsa o vaxtı, xəşil bişirir. Xəşil pıqqıldadıqca qız çırtmış çalır, oynaya-oynaya deyir:

-Pıqq içinə s...

Bir neçə dəfə bunu təkrar eləyəndə atası eşidir. Deyir:

-Bərəkətə elə niyə deyirsən? Filan, filan...

Yenə bir söyüş söyür. O yandan da qızın qardaşı səsini ucaldır ki:

-Qız uşağına elə niyə söyüş söyürsən? Çal saqqalın s.....

Qərəz. Deyir, yox. Mən burda bunların tərbiyəsini gördüm. Mən nə danışım axı? Bunlara nə deyim? Bunların, heç özlərinin tərbiyələri yoxdu, qıza nə tərbiyə verəcəkdilər? Gedim bir qızın dayısıgilə. Gəlir, görür ki, qızın dayısı keçini nə bilim, neynir. Və kürəkəni görəndə kimi «atovun görün s..... bunu bura soxan» deyib keçir. Deyir, yox. Burda da bir tərbiyə yoxdu. Gedim qızın xalasıgilə. Gəlir qızın xalasıgilə. Görür arvad arıq, nazik, zərif bir arvaddı. Deyir, hə, burda işim gətirib, deyəsən. Zərif adama rast gəlmişəm. Başlayır dərini danışmağa buna. Danışanda, arvad əlini bir yerinə vurub, barmağının ucunda bir nəcis çıxarıb soxur oğlanın burnunun qabağına. Deyir:

-Vallah, onların dərini çəkməkdən içim belə iyiyib.

Qəhqəhə götürdü evi. Əzimə özünü saxlaya bilməyib pıqqıldadı. Nənə acıqlandı:

-Sənə deməmişəm, qulaq asma?

Amma Rübabə Sultanın səsində acıqdan çox nəvaziş var idi. Bu nəvəyə elə böyük bir məhəbbəti var idi ki... Bir dəfə Əzimə nəse eləmişdi. Bayırdan gəlirdi. Qapının içində Əzimənin küreyinə paltonun üstündən (deyəsen, qız məktəbdən gecikmişdi, ona görə) bir-iki dənə çəkdi. Qonşu, daha doğrusu, ev sahibəsi Məşədi Ziba bunu gördü:

-Hə, hə, Kəbleyi bacı, çirp, çirp, tozu var. Paltosunun tozu çoxdu, çirpginən.

Doğrudan da döyməkdən, şapalaqlamaqdan çox, bu əlgəzdirmədə bir növ «toz var» söhbəti var idi. İndi də bu acıqlanmada belə bir nəvaziş qarışıq acıqlanma var idi. Rübabə Sultan keçdi lətifələrin, qaravəllilərin daha qəribələrinə. Dedi ki, bir ləzgi qonağımız var idi. Hərdən-birdən onlara biz qonaq gedərdik, Dağıstana. Xasavyurda. Bir dəfə səhər tezdən qonağıq bunlarda. Oyanmışam, çıxmışam dəstəməz alıram. Görürəm ki, bir qonşu arvad o birisi qonşu tərəfə səslənir, lap bizim kəndlərdəki kimi. Amma sözlərdən, adətən, danışqlarını bilərəm, bizim kimi danışrlar, amma indi heç nə başa düşmürəm. Türkçə danışrlar guya. Deyir:

-Haaa, nəmə, nəmələrdən nəmə gəlgən, nəm etməgə, nəmə yok. Nəməyizi vereyiz, nəmədeyiz vereyiz..

Ev sahibəsi bayıra çıxdı bu səsə. Gördü ki, mən donub dayanmışam. Gülürdü.

-Bacı, Rübabə Sultanım mənim. Deyəsən başa düşmədin qonşu nə deyir.

-Yox, vallah. O hansı dildə danışır?

-Elə türkçə danışır, Rübabə Sultanım. Deyir ki, qudalarımızdan bizə şirniyyat gəlib Boşaltmağa qabımız yoxdu. Teştinizi göndərin, boşaldaq. Sonra qurtarıq, qaytarıb verərik.

-İlahi, - Rübabə Sultan bir dənə sözü neçə mənada işlədən bu qonşuya heyrətlə səsləndi.

Yenə də bir qəhqəhə qopdu məclisdən. Rübabə Sultan gülə-gülə dedi:

-Elə həmin o kənddə bir Əhməd Ağa adında möhtərəm ruhani var idi. Bu ruhaninin, olduqca yaxşı, böyük, nəhəng bağı var idi. Bir dəfə qışa doğru bağlardan meyvəcat sovulan vaxt Ağa dayanıbmiş qapıda, iki cavan oğlan gəlibmiş bunun yanına:

-Salaməleyküm, Ağa.

-Ay əleykümsalam.

-Hardandı səfər?

-Ağa, yeriniz behişt olsun. Biz bir yığıncaqdan gəlirik. Cavanların yığıncağı idi.

-Çox əcəb, çox əcəb.

-Ağa, sənin bağı, maşallah, qiyamət bağıdı. Keçirdim bağının yanından. Baaax, laap o başda, küncdə bir əncir ağacı var idi. Gördüm ilin bu vaxtında üstündə bir dənə sarı, əla əncir var. Dərdim, yedim, Ağa. Halal elə mənə.

-Halalın olsun. Amma, yəni, yedüün?

-Bəli, Ağa, yedim.

-Ay sənün qarnun deşilsün. Gədə, mən onu Ağayi Mirzə Məhəmməd Əliyyə Nəqinin anası üçün saxlamışdım.

Məclisdə qəhqəhənin səsindən daha heç bir şey eşitmək mümkün deyildi.

Hə, bu Mir Əhməd Ağa qəribə kişi idi. Qazi idi, kəbin kəsirdi. Bir dəfə Xasavyurddan iki nəfər ağa bunun yanına gəlirlər, kəbin kəsdirməyə. Bunların biri Moskvadan təzə gəlibmiş. Kəbin kəsdirəndə Ağa çox ağır hərəkət eləyir. Bu gələnələr çox heyrətdə qalırlar. Görürlər, Ağa qələmdandan qemiş qələmini çıxarıb, elə ucunu balaca itiləyir, bıçaqnan sürtür və deyir:

-Bıçaq da elə kütləşib, qarğını yonmaq bilmir ki, bilmir. Yaman itiləməyə ehtiyac var, yoxsa, kəbini də kəsməyi gecikdirərəm. Bu dəmdə, Moskvadan gələn cibindən bir dənə balaca cib bıçağı çıxardır, deyir:

-Ağa, buyur, bununla çərtginən qələmini.

Ağa alır, qələmə bir yaxşı-yaxşı baxır.

-Məskovun malıdı, deyəsən.

-Bəli, Ağa, Moskvanın malıdı. Ordan gətirib.

-Çox əcəb, çox qəşəng, deyə-deyə itiləyir, qələmin ucunu çərtir və tərifləyir. Əlbəttə, bir şeyi tərifləyəndə, bizdə adətədi də, deyirsən ki, qurbandı, Ağa. Elə Moskvalı qonaq da deyir ki:

-Qurbandı, Ağa.

-Ay çox sağ ol. Amma qəbul eləyə bilməyəcəyəm.

-Neyçün, Ağa?

-Ona görə ki, oğul ikidi. Əgər mən bunu Mirzə Məhəmmədəli Ağaya versəm, Ağa Mirzə Məhəmməd Əliyyə Nəqinin xətrinə dəyəcək. Yox, Ağa Mirzə Məhəmməd Əliyyə Nəqiyyə versəm, Ağa Mirzə Məhəmmədəlinin xətrinə dəyəcək.

Bunu deyəndə, kəbin kəsdirməyə gələnələr işarəni başa düşürlər. O, Moskvadan gələn, cibindən ikinci bir bıçaq çıxardı:

-Ağa, bunu da buyur, Ağa Mirzə Məhəmməd Əliyyə Nəqinin xatiri qırılmasın, ona bağışla.

-Hə. Bu başqa məsələ. İndi kəbin də kəsilər. Hər bir şey də düzələr.

Yenə məclisdə gülüşmə baş alıb getdi. Doğrudan da, Rübabə Sultanın danışdığı lətifələr çox duzlu, məzəli, yerində, özü də həqiqətən həyatda olmuş hadisələr idi. O, heç bir şeyi uydurmurdu, olmuş hadisəni danışdı. Amma elə danışdı ki, bunların hamısı, özü demiş kimi, qaravəlli idi, lətifə idi.

Rübabə Sultan Əziməni tez-tez özüylə birlikdə apardığı müqəddəs məkanlarda qıza o yerlər haqqında geniş məlumat verərdi. Qız buna adət etmişdi. Hər dəfə yeni bir şey eşitmək marağını təmin etmək adi hal almışdı. Bəzən nənə dodaqaltı nəse pıçıldayanda Əzimə diqqət kəsilərdi, görənsən nənə nə pıçıldayır, hansı duanı oxuyur, niyə Əziməyə bir söz demir? Bir dəfə belə də oldu; Əzimə nənənin pıçılısından anladı ki, o, Nabat xanım adlı bir qadına rəhmət söyləyir və fatihə surəsi oxudu onunçün. Nənə duasını, fatihəsini bitirən kimi Əzimə soruşdu:

-Nənəcan, Nabat xanım kimdi?

Nənə elə bil yuxudan ayıldı, qızın hansı Nabatı soruşduğunu duymadı sanki. Sordu:

-Nabat xanım? Hansı Nabat xanım? Hə...

Və Əzimə nənənin yeni bir tarix, yeni bir əhvalatı nağıl etməsinin şahidi oldu:

-Nabat xanım, hə... Nabat xanım bu Təzəpir məscidini tikdirən hörmətli, ləyaqətli bir xanım idi...

-Bəs niyə məscidə Nabat xanım məscidi demirlər? Təzəpir deyirlər?

-Əvvəldən hələ mən arvad adıyla adlanan məscid görməmişəm bizlərdə... Başqa yerlərdə olub deyəsən şah xanımları, şahzadə xanımlar tikdirən məscidlər... Gövhər şad məscidi kimi. Amma bizdə olmayıb, bir də ki, bu məscidin yerində elə əvvəldən də qədim bir pir olub. Təzələnəndən sonra ona Təzəpir deyiblər. Köhnə altda qalıb. Nabat xanımın özü də elə burda dəfn olunub. Hə... Sənə tarixini danışacaqdım. Axı bir azacıq, bir zərrəcik bizə də dəxli var, buranın.

-Bizə?...

-Səbir elə, bir-bir deyəcəyəm. Əvvəl onu deyim ki, həmin illərdə bir erməni-müsəlman davası düşmüşdü. Amma qanan adamlar tez aldı qarşısını. Qırğına yol vermədilər. Ağarza söhbətini deyirəm.

-Hə, nənəcan, danışmısan mənə. Sabirin «Beynəlmiləl» şerini də kitabımızda oxumuşam...

-Düzdü. O vaxt rəhmətlik Hacı Məcid Əfəndi, Ağa Seyidəli ağa, Mirzə Cəlil, Sabir Ələkbər... çoxuydular. Qoymadılar qırğın böyüyə, yayıla... Qərəz bax, həmin o ildə sənin atan Məhəmmədin dayısı Molla Nəcəfqulu Məkkəyə getmişdi.

-Hə, bilirəm, nə necən, mənə demişdin ki, çox əzazil mədrəsə müəllimiymiş, atama dərs də deyibmiş, bir də adına şamaxılılar «Şümür Qulu» ləğəbi qoşublarmış.

-Elədi, deyə Rübabə Sultan xəfifcə gülümsədi və əlavə etdi, - kişi bir dəfə şəbihgərdanlıq vaxtı cavanmış, Şümür rolu oynuyubmuş, ona görə adına taxıblar. Hə... Molla Nəcəfqulu çox qabil, bilikli mollaydı, yaxşı müdərriydi, yaxşı da xəttatdı. Gözəl xətlə Quran üzünü yazardı. Biri də elə sizdə var.

-Görmüşəm, ana deyir, babamçın bir beşliyə yazıbmiş.

-Anan düz demir, səhv eşidib. Dövlətilərçün yazardı, babamçın yox. Pulgir kişi deyildi. Amma Quran yazmaq da sənə zarafat gəlməsin, ömür istəyir, can istəyir, qorxulu işdi, xəta buraxsan. Hünər istəyir. Molla Nəcəfqulunun yazdığı Quranların, yəni üzünü köçürdüyü Quranların tayı-bərabəri azdı... Qərəz ki, həmin bu sənin atanın dayısı Molla Nəcəfqulu gedir Məkkəyə. Məkkədən qayıdan başda yolda Nardarandan bir Mansur adında kişiynən tanış, həmsöhbət, həmsüfrə olur. Sonra da elə dostlaşırlar ki, Hacı Mansur Hacı Molla Nəcəfqulunun elminə, biliyinə, mərifətinə, necə deyərlər bir köndükdən min könlə aşiq olur. Qayıdıb Masazıra çatanda iki can bir qəlbəymişlər, burda yolları ayrılır. Hacı Mansur gedir öz Nardaranına, Hacı Molla Nəcəfqulu da öz Şamaxısına. Günlərin birində Bakının qazisi Mirməhəmməd Kərim axund Hacı Mansurla görüşür. «Həccin qəbul»dan sonra deyir: «O yerlərdə yediyin, içdiyini, geydiyini özünün olsun, nə gördün, ondan danış. Hacı Mansur Mir Məhəmməd Kərim axunda Hacı Molla Nəcəfquludan danışır, onun biliyindən, mərifətindən söz söyləyir, elə şeylər nağıl eləyir ki, Bakı qazisi deyir: «Hacı, sən özün görürsən ki, mən artıq qocalmışam, Quran təfsiri, ərəb tarixçisi, yazıçı Corci Zeydanın beş kitabı: «Ərmənüsə», «Kərbəla yanğısı», «Əzrayi-Qureyş», «On yeddi Ramazan», «Səlib müharibələri» kimi əsərlərin tərcüməsi kimi şeylər ömrümün məğzini alıb. İndi ki, elə bir şəxsə rast gəlmisən bəs neyçün onu Bakıya dəvət eləməmişən? Pir məscidinin imamı da elə əldən düşüb...

Qərəz qazi Mirməhəmməd Kərim axund Hacı Mansuru səfərə hazırlayır «Get, dostunu gətir Bakıya, amma yollar Qaçaq Aslanın əlindədi, o tərəflərdə, Küdrünün başında, özünü də, Hacı Molla Nəcəfqulun külfətini də qoru onun sədəməsindən». Hacı Mansur razılıq verib deyir: «Axund, Qaçaq Aslan sarıdan narahat olma, bir qələt eləyə bilməz bizimkilərin qabağında». Nəyə on-on beş atlı yola çıxırlar. Küdrünün baş tərəfində uzaqdan tozanaq görüb başa düşürlər ki, Qaçaq Aslan onların üstünə çapqına gəlir. Hacı Mansur papağını tufənginin başına keçirdib qalxızır, tozanaq yatır. Hacı yaxınlaşan Qaçaq Şamaxıya nəyçün getməyini bildirib deyir: «On-on iki gün bu tərəflərdə görünmə, zənən-uşaq qorxar». Qaçaq da «Baş üstə, Hacı» deyib gedir.

Hacı Mansurla Hacı Molla Nəcəfqulunun görüşü, söz-söhbəti bir kitaba sığışmaz. Üç gün qonaq qalandan sonra məqsədini açır, Hacı Nəcəfqulu da nə Hacı Mansurdan, nə də böyük Bakı qazisinin sözündən çıxıb bilmir, bir sözlərini iki eləmir, külfəti və yaxın əqrəbasıyla köçüb gəlir Bakıya. Elə salahı da bunda görür. Şamaxının özündə savadlı molla çox idi, Molla Nəcəfqulu o qədər də əl-qol açma bilmirdi. Bir müddət Bakıda Hacı Mansurun qonağı kimi qalır. Sonra şəhərin özündə ev-eşik düzəldir. Qazi Mir Məhəmməd Kərim axund onu Bakıdakı köhnə pir məscidində axund təyin eləyir. Həmin illərdə Bakıda varlı-hallı külfətin tənha qalmış övladı Nabat xanım millətin atası Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanına gedib deyir ki, bəs yuxuda bu pir sahibini görmüşəm. Var-dövlətim də sənə banklarındadı. İstəyirəm, məsləhət bilsən, burda bir təzə məscid tikdirək. Əlbəttə bütün ömrü xeyriyyə işlərinə gedən Hacı Nabat xanımın fikrini alqışlayır. Köməkliyinə söz verir. Onda Mirməhəmməd Kərim axund, Hacı Molla Nəcəfqulu, bir də başqa varlı-hallı kişilər, başbilənlər yığılıb məsləhətləşirlər, məscidin tikilməsini o zaman tanınmış

memar, şamaxılı Zivər bəy Əhmədbəyova tapşırırlar. Sözarası onun da sənin ana nəslinə qohumluğu çatır. Qərək ki... 8, ya da 9 ildən soora məscid tikilib qurtarır, axundu da elə Hacı Nəcəfqulu olub qalır. Bu Hacı Molla Nəcəfqulu bayaq dedim ki, sənin atanın dayısıydı, onun anası Gövhər xanım da Hacı Seyid Əzim şairin dost doğma xalası Səkinə xanımın qızıydı. Deməli, sənin bir tərəfin də çəkir böyük şairimiz Seyid Əzimə.

Əzimə sevincək, dönə-dönə nənəsindən eşitdiyi bir cümləni fırlatdı:

-Buy... can-ciyər, yaxın qohummuşuq ki...

-Sən güll... Onda adamlar bir-birinə doğrudan da can-ciyərdi, qohumun uzağı-yaxını olmazdı...

Köhnə pir söküləndə məsələnin məğzindən, nə yerdə olmağından xəbərdar olmayan İçərişəhəri «Ağşalvarlılar» nəslindən bir neçə cavan cumub gəlirlər inşaat yerinə...

-Ay nənə, bəlkə biləsən, neyçün onlara «ağşalvarlılar» deyiblər?

-Hə... Bilirəm, axı biz onlardan guya qanlıydıq, kimliklərini eşitmişik.

-Qanlıydız?

-Qız, bir mafar ver, sözümü qurtarım, onda bilərsən qannılığın səbəbini. İndiyə... Ağşalvarlıların nəslə yaxşı bacarıqlı, dövlətli tacirlər olub. Ursiyətnən... lap o Firəngistannan alverləri olub. Bir dəfə onlardan biri gedib Parijə ticarətə. Orda bir dəst ağ kastyum alıb gətirib geyib. Bakıda da o vaxtacı kişi xaylaqları ağ şalvar geyməyibmiş. Elə o vaxtdan adları elə qalıb.

-Hə... Başa düşdüm.

-Qərək... Cavanlar gəlirlər görüblər ki, Şirvanlı piri sökdürür (o vaxtlar bütün şamaxılılara da eləcə məmləkətlərinin adınan şirvanlı deyərmiş, Şirvanşahlar sarayı, Şirvanlılar məscidi...) Hə, Hacınin adamları, fəhlələr, bənnalar hə-hü eləyənəcən gələn cavanlardan ağzının sahibi olmayanın biri başlayır şirvanlıları söyməyə. «Şirvanlılar belə-belə olsun, nə ağız bəhəm eləyiblər, gəlib bizim pirimizi söküb dağıdıllar?» Sənin də atanın da cavan, beyni qan vaxtıydı, ordaymış. Hacınin oğlu, yanı dayısı oğlu Kazım deyir ki, «Kazım, durma get, mauzeri gətir». Kazım da ondan cavan. Cumub mauzeri gətirir. Day nə deyim. Atan çəkir tapançanı ayağa, Hacınin başı qarışıqda o bayaqki hərzə oğlanı vurur gülləyən.

-Hə... qannılıq ondanmış?

-Bəs nə...

-Bəs atama bir şey eləmirələr?

-Hacı girir araya. Sayxaşdırır adamları. Onlardan da baş bilən gəlir, bənnalar, görənələr hamısı şahıdlıq eləyirlər ki, Məhəmməddə taqsır yoxdu, ölən taxsırkardı. Hacı bir qədər cərimə verir, qurtarır.

-Nənəcan, incitmə, bəs o atamın dayısının axırı necoldu?

-Yaxşı oldu. Çox yaşadı, Təzəpir məscidində 8-9 il cümə namazı qıldı, moizə elədi. Yaxşı hörmət-izzət sahibiydi. Şura gələnəcən. Elə ki, şura gəldi, bolşeviklər başladı yavaş-yavaş məscidləri, mollaları tərətəməyə... Hacı rəhmətlik özü öydə danışanda eşitmişəm. Elə o dövrün adamlarının da ağzındaydı. Dedi ki, bir gün rəhmətlik doktor Nəriman başının adamlarıyan gəlir Təzəpir məscidinə.

-Hansı doktor Nəriman, ay nənə?

-Hansı yoxdu ki, Nəriman Nərimanov daaa. Biz ona doktor Nəriman deyərdik. Naxoş üstünə gələndə halına baxıb pul almazdı, bəzisinə dərman pulu verərdi. Hə... Onu deyirəm axı. Bir gün doktor gəlir məscidə. Hacıya xəbər eləyirdilər ki, hökumət gəlir... Hacı çıxır həyəətə, doktor Nərimanın qabağına, xoşgəldin eləyir. Doktor salam-kalamnan soora soruşur:

-Hacı, məscidə girə bilərikmi?

Hacı deyir:

-Məscid, evladım, Allahın evidi, sən də hökumətsən, yer üzündə Allahın kölgəsisən. Mən sənə necə izin verməyə billəm?

Doktor yenə deyir:

-Hacı, axı yanımda xarici millətlərdən , başqa din nümayəndələri də var...

Hacı cavab verir ki:

-Evladım, hələ biz bilmirik ki, Allah nə millətdi.

Doktor yanındakılara baxıb uruscan nəysə deyir, soora hamısı qapıya tərəf yönəldəndə yenə də Hacı Molla Nəcəfşuludan soruşur:

-Axund, ayaqqabılarımızı çıxarmalıyıq mı?

Hacı deyir:

-Allahın evi döşənəcəklidi. Sən öz evinə ayaqqabını çıxarıb girsənsə...

Doktor Nəriman Hacıni eşidincə qapının ağzında özü əyilib çəkmələrini çıxardır, genə rusca başının adamlarına nə deyirsə, onlar da ayaqqabılarını çıxarıb, məscidə girirlər. Doktor Nəriman mənberə yaxınlaşır. Hörmətlə əlini mənberin dəstəyinə söykəyib durur, mənberə çıxır. Hamı əyləşəndən sonra eləcə durduğu yerdən camaata öz hökuməti, təzə qurulan şura hökuməti barəsində xeyli danışır. Sözüünü qurtarandan sonra adamlarıyan birlikdə həyəətə çıxırlar. Doktor Nəriman Hacıya deyir:

-Hacı, Leninin qərarı var. Məscidlər din ocağı kimi bağlanıb, başqa, xalq üçün gərəkli məqsədlərə xidmət eləməlidir. Gərək məscidi təhvil verəsən.

Hacı arxasında dayanmış oğluna deyir ki, bala, get, evdən kürkümü də, silahımı da gətir.

-Silahı neynirsən, Hacı?

-Gərək Allahın yolunda, onun öyü yolunda sənnən atışam.

Doktor Nəriman gülümsəyir, deyir:

-Hacı, mən silahsızam. Silahsız adama sən tinətdə olan insan güllə atmaz. Bir də bu mənim əmrim deyil, ümumi ölkənin rəhbərlərinin qərarıdır.

Qərəz ki, Hacı ondan sonra day işə-gücə yaramadı, xanənişin oldu oturdu öydə. Hələ qadağa lap güclənməmiş, Quran oxuyardı, istəyəne dərs verərdi çərəkədən.

-Nənə, deyirlər Quran göydən gəlib, doğrudu?

Rübabə Sultan çox düşündü və nəvəsinin başını sığallayıb cavab verdi:

-Qızım, Göydən qar gələr, yağış gələr. Göydə nəşriyyat yoxdu ki, çap eləsinlər. Sadəcə, Göylər, ulu Allahımız öz rəsuluna Məhəmməd salavatullaha o Qurandakı ayələri, surələri vəhyənə bildirib, o da öz katibi, kürəkəni Osmana diktə eləyib, yazdırıb.

Nənəm Seyyidə Rübabə Sultan zahiri gözəlliyilə bərabər zəngin bir daxili aləmə məxsusdu. Dedikləri, danışdıqları, nəsihət və məsləhətləri bütöv bir aləm idi. Filosof idi, folklor dünyasıydı. (Bəlkə elə ANAM da ondan öyrənmişdi bütün bizə verdiklərini? Yooox, bəlkə nədi? Elə beləydi ki, vardı. Rübabə Sultan əvvəl onun, sonra da bizim müəllimimiz olub. Həyat, dünya... daha nələr?!) Uşaqlıqdan nənəm məni əhli-qubur ziyarətinə aparardı, özüylə. Mənə Fatihə (elə başqa dini adabı) o öyrətmişdi. Qəbrlərin arasında o Yasin «oxuduqca gəzişir, atılıb-düşürdüm. «Necə qızsan, deyirdi, axı ayaqlarının altındakı hər zərrə torpaq bir İNSAN ürəyidi. Döyüntüsünü

duymursan?!». O vaxtlardan bəri hər dəfə ayağım torpağa dəyəndə (əlbəttə qəbristanda), ayağımın altında döyünən ürək vurğularını duyuram. İnanın mənə! Yanğıyla su içəndə «Susuzluqdan yananlara salam elə», su yoluna bulaşmış, qaynar su atanda «cin-şəyatın yuvasıdır, ehtiyatlı ol, bismillah elə, balalarının qanadlarını yandırarsan, sənə xətər yetirərlər anaları» səsi qulağımda səslənir. Bişmiş bişirəndə də elə... Eşidirəm səni, nənəcan! Bunlar o qədər ki, NƏNƏCAN! Səsin qulağımdan getmir, sən də, anamın da. Ruhun şad olsun, sənə nəsində ilk uzunömürlü mən çıxdım, bu gün düz dörd gündür ki, 80 yaşın içindəyəm...

Nənəm, sonralar da anam məni Bakıdakı o zaman «kupalnie» adlanan dəniz hamamına aparardılar qışda, özləri ilıq vanna qəbul edərdi, mən «lyaquşatnik»də uşaqlar üçün dibi taxtalanmış dənizdə çimərdim. Yayda Bilgəhdəki bağımızda hər gün dənizə gedərdik. Yolumuz yaxın idi, palaz-paltarımızı da orada yuyardıq. Daha çox çimərdik dənizimizin, Xəzərimizin o zamankı ayna sularında, ağzıma su dolardı, dənizə baş vurub xırdaca balıqları «qovalayıb» tutmaq istəyəndə. Tüpürə-tüpürə çıxardım «Dənizin suyu niyə belə şordu? Kəndimizdəki xırdaca gölün, Pirsaat çayının suyu kimi bal dadmır». Bir dəfə nənəm mənə belə bir rəvayət danışdı:

-İblis insanın qannı düşməni, bala! O Adəmlə Həvva nənəməyə vəsvəyə verib günahkar elədi. Onlar qədəğən olunmuş buğdadan yedilər (bəziləri «alma» deyir, amma əslində buğdaydı. Odu ki, deyərlər «filankəs buğda yeyib cənnətdən çıxıb»). Hə... Bədənləri rahatlanmaq istədi, rahatxana yox idi. Cənnətdə rahatxana nə gəzirdi. Əlacları kəsildi, nəcislərini bir yarpağa bükmək istədilər, heç bir ağac onlara yarpaq vermədi, tək cəncir ağacından başqa.) Odu ki, cəncir ağacı Allahın qəzəbinə gəldi, yarpağı paralandı... Hə... Şeytanın vəsvəsesiylə buğda yeyib Cənnəti murdarladılar üçün Allahın qəzəbinə gəldilər, qədəğən olunmuş şey yemişdilər; həm də müqəddəs, pak Cənnəti murdarlamışdılar. Odur ki, Allahın qəzəbinə gəlib Cənnətdən qovuldular. Onlar göylərdən yerə enəndə biri Məşriqə - Günçixana, o birisi Məğribə - Günbatana düşmüşdü.

Bir-birindən ayrı düşmüş iki sevgili İNSAN hicran daddı, Cənnət əvəzində YERdə QÜRBƏTə düşdülər - qürbət daddılar. Ayrılıq dərdinə dözə bilməyib bir-birini axtarmağa başladılar. Ağlaya-ağlaya. Bir rəvayətə görə 40 gün, o biri rəvayətə görə QIRX il il ağlaya-ağlaya DÜNYANI gəzdilər. Onların göz yaşlarından dənizlər, ümmanlar əmələ gəldi. Baaax ona görə də dəniz suyu şordu. Axı məhəbbətlə döyünən ürəklərdən axan göz yaşları da şor idi...

Bəlkə elə buna görə də deyəsən bir Kərkük şairidi yazır:

...Nədən böylə tuzlusun, suların nədən tuzlu?

Yoxsa böyük bir AŞQIN göz yaşımisan dəniz?

Demək sən məhəbbət qədər böyüksən, ayrılıq, qürbət yaşları qədər şorsan, eşqin girdabı qədər dərin sən, vüsal həsrəti qədər yandırıcısən, dənizim?

NƏĞMƏ MÜƏLLİMİ

Əziməgilə məktəbdə nəğmə dərslərini məşhur opera sənətkarı, opera teatrında Məcnun, Şah İsmayıl rollarını böyük müvəffəqiyyətlə ifa edən tenor Ələvsət Sadıqov deyirdi. Gözəl, səliqəli geyinirdi. Boz kostyum var idi əynində. Sınıfə girdi birinci dəfə. Zərif bir səslə:

-Uşaqlar, salam.

Hamı bir yerdə:

-Salam, - cavabı verdilər.

-Mən sizə nəğmə dərsi deyəcəyəm.

Qızlardan biri, hansısa, deyəsən, At Balaxanım dedikləri, bir də bir Səriyyə var idi - bunlar pıqqıldadılar. Çünki bu yaşda, bu göbəkdə, bu görkəmdə kişinin nəğmə dərşini necə deyəcəyini başa düşmürdülər. Sınıfda, əlbəttə, pianino-filan yox idi. Məktəbdə bircə dənə pianino var idi, o da böyük zalda idi. Səhərlər uşaqlar məktəbə 10-15 dəqiqə tez gəlib, lineykada dayanardılar, hər sinif ayrı-ayrılıqda, müəllimləri - sinif rəhbərləri yanında. Komsomol qızlardan, o zaman ən qabaqcıl iki qız var idi məktəbdə, biri sonradan uşaq həkimi oldu -Kübra xanım Qədirova, biri də sonralar məşhur rəssam, əməkdar rəssam, deyəsən xalq rəssamı da aldı - Güllü Mustafayeva. İkisi də gözəl idi. İkisi də boylu-buxunlu idi. İkisi də uzun saçlarına, qara, enli bant bağlayardılar. Əzimə onlara həsrətlə baxardı. Əzimənin saçları onlarınkı qədər uzun deyildi. Onlar şagirdləri səhər-səhər salamlayar, pioner dəstə rəhbərinin hansı tapşırıqları varsa, onları verər və zəng çalınan kimi hər bir dəstə öz sinfinə gedərdi. Bu gün də eləcə olmuşdu. Bu gün birinci dəfə idi ki, nəğmə dərşinin (özü də birinci saata salmışdılar) müəllimi sinfə girəndə onlar, doğrudan da, bunun nəğmə müəllimi olacağını düşünmürdülər. Əlində uzun bir açar var idi. Pıqqıltıları eşidəndə açarı stolun üstünə bir-iki dəfə yavaşcadan döyüb, sakitlik yaratdı və dərşinin məzmunu ilə uşaqları tanış elədi.

-Bizim dərşimiz, - dedi, - vacib dərşlərdən biridir. Ola bilsin, siz şagirdlərin içindən yaxşı, gözəl səsi ola bilən, gələcəkdə bizim gözəl xanəndəmiz, ya opera sənətkarımız ola biləcək ustadlar yetişəcək. Ona görə də bu dərşə xüsusi əhəmiyyət verilir. İkinci tərəfdən bizim dərşimizdə dövrün, zamanın tələbinə uyğun olan mahnılar oxunacaq. Mən sizə onları öyrədəcəyəm, Necə? İndi görərsiz. Bilirsiniz ki, bizim gənc qızlar, indi azad sovet qızları, toxuculuqla məşğul olanları var onların içində və şair onlara mahnı yazıb, sözlərini yazıb, bəstəkarı da mahnı qoşub.

Baxınız toxucu qız,
Dəzgahına sarılmış.

Bu ilk misralar səslənən kimi, sinifə bir gülüşmə düşdü... Ələvsət müəllimin incə, lirik tenor səsi uşaqlarda çox qərribə bir hiss oyatdı. Axı onlar ömürlərində atalarının, ya böyük qardaşlarının, ümumiyyətlə, kişi xeylaqlarının oxuduğunu eşitməmişdilər. Ələvsət müəllim mahnını axıra qədər oxudu. Sakitlik yaratmaq üçün yenə açarını stolun üstünə döydü və dedi:

-Nəğmə dəftərinizi açın, mən sözlərini deyim, siz də yazın. Yazın, görün bəstəkarı kimdir, şerin müəllifi kimdir, ifa eləyəni isə mən. Bizim ən tanınmış xanəndələrimiz onu indi radioda, konsertlərdə-zadda oxuyurlar. İkinci nəğməmiz pambıqçılara aiddi.

Çılpaq qalmamaq üçün çox pambıq əkməliyiz,
Pambığı çox əkərsək, çox olar bizə çit-bez.

Ələvsət müəllim öz gözəl səsile, mehriban, təvazökar rəftarı ilə Əziməgilə öyrətdiyi mahnıları, şübhəsiz ki, dərşiyə salınmış proqram əsasında öyrədirdi. Yəqin ki, o, bunların nə sözünü, nə musiqisini bəyənirdi. Axı o, böyük sənətkar idi və uşaqlar bu sənətkarın bəlkə də daxilən nə qədər əzab çəkərək bu mahnıları öyrətdiyini bilmirdilər. Bəlkə də o, uşaqlara muğam öyrədərdi, başqa xalq mahnıları öyrədərdi. Amma məcbur idi, proqram əsasında bu mahnıları öyrədirdi.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə.
Azadlıq düşdü bizə,

Hey...

Bu sözləri kim yazırdı? Niyə yazdığı məlum idi. Amma kim yazırdı? Bu heç bir şəriyyəti olmayan mahnılara musiqini kim bəstələyirdi. Əlbəttə, uşaqlar bunları bilmirdilər o vaxt. Axı onlar elə bir şəraitdə yaşayırdı ki... Əziminin yaxşı yadındaydı, evlərində nənəsinin bacılıqları yığılıb söhbət edərdilər. Bu söhbətlər vaxtında bəzən hökumət əleyhinə bir kəlmə söz danışanda, o birisi tez:

- Nağayırısan, nə danışırısan, ay qız, tutarlar səni. Axı o da bizi eşidir, - deyə divardakı qara nimçəyə bənzər radionu göstərirdi. - Biz onu eşidirik, o da bizi eşidər də.

-Həri ya, hadır olun, eşidər.

-Yox, hər halda, ehtiyat igidin yaraşığıdır.

Bəzən bu qadınlar yenilikdən danışardılar. Təzə universal mağazanın açılması xüsusi sözsöhbətə səbəb olmuşdu.

-Ağız, deyirlər, təzə megezin açıqlar, unvermal.

-Yox, sən düz demirsən, onbarmaq.

-Yox, ağız, on bir barmaq.

-Yox, ağız, un verim, al.

İstirahət günlərini gah laxadnoy, gah laxladnoy, gah vaxadnoy adlandırırdılar. Dilə yeni-yeni sözlər gəlirdi. İrəfəqon, yeni ispalkom, tosalama, yeni, sosializm, astapapaş, yeni, skorı pomoş. Bu astapapaş lap oxşayırdı, çünki çox maşınlar o zaman polutrok adlanan yük maşınlarının üstündə qurulmuş o maşınlar çox yavaş-yavaş gəlib çıxırdı xəstə üstünə. Adına astapapaş deyəndə, bəlkə də buna da uyğunlaşdırmışdılar skorı pomoşu. Ərzağın da adı qəribələşmişdi, maqqalin - makaron. İmanı krupa - mannaya krupa. Mərfəşil, yeni, vermişel. Geyimlərdə də qəribə sözlər, parsəməd - ayağa geyilən sportsmen deyilən bir cürə məst belə adlanırdı. Qərəz ki, çox qəribə bir şəraitdə böyüyürdü Əzimə. Bir tərəfdən ciddi, həqiqi mənada ruhani, həqiqi mənada dindar, həqiqi mənada Allaha inanan bir xanım - Rübabə Sultan, o biri tərəfdən məktəb, məktəb həyatı.

Uşaqlar bilmirdilər ki, o məktəbdə eşidib, öyrənib, evdə zümzümə elədiyi mahnılardakı neft, pambıq bizimçün yox, Rusiya üçün, Azərbaycanı fəth etmək üçün, qardaş adlandırılan, əslində qəsbkar Rusiya üçün hazırlanır, neft çıxarılır, pambıq çöllərində insanlar alışıb yanır. Bunların heç birisinin bizə dedikləri kəlməyə, millətə heç bir xeyri yoxdu. Bunu uşaqlar bilmirdilər. Bəlkə sonra bir zaman biləcəkdilər. Bəlkə heç sözləri yazan gənc bir şair, ya musiqini yazan bəstəkar - onlar da bilmirdilər həqiqəti.

Mahnıda oxunan şuralar kimə düşmüşdü? Rusa, erməniyə. Şəhərin ən gözəl yerlərindəki ən gözəl binaları malaşeriklər əxz eləmişdilər. Evlərdən arabalar dolusu əşyalar daşımışdılar. Gözəl binalarda, babalarının da görmədiyi binalarda yaşayırdılar. Bədbəxt türk fəhləsinə təklif eləyəndə:

-Yox, yox, haramdı. Mən o evdə yaşaya bilmərəm. Gərək gedəm sahibin tapam, ondan üzrxahlıq eləyib, icazə istəyəm, halallıq alam.

Hardan tapacaq idi sahibini? Sahiblər çoxdan güllələnmişdi.

Bütün bunları şagirdləri bilməsə də, Ələvsət müəllim yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, millətinə bu sovetdən heç bir xeyir yoxdu. O böyük sənətkar başa düşürdü ki, bu mahnıların nə sözləri, nə musiqisi uşaqlarda - onun sevimli şagirdlərində heç bir yüksək bədii zövq tərbiyə eləyə bilməyəcək... Eləyə bilməyəcək... Bu həqiqət onun - böyük sənətkarın üzündən oxunurdu. Şagirdlər oxuya

bilməsə də, çoxusu oxuya bilməsə də, Əzimə hərdən-hərdən onun bir qədər dolğun simasında, gözəl kül rəngi kostyum geymiş, boylu-buxunlu gözəl simasında, titrək səsində, heç bir zaman gülümsəməyən azacıq qalın dodaqlarında, kədər dolu oxuduğu «mahnılar»ın məzmununa uyuşmayan, kədər tökülən gözlərində görürdü bunu. Dərk etməsə də, duyurdu ki, müəllim nədənsə kədərli, qəmlidir. Səbəbini bilməsə də, bu qəmi, bu kədəri duyurdu Əzimə.

KƏNDƏ

Elə həmin illərdə Bakıda rezin malından hündür, dizə qədər qadın sapoqları dəb düşmüşdü. Çox gənc ikən işləməyə başlayan Əzimənin xatirinə ana onun üçün bu sapoqlardan bir cütünü almışdı. Əzimə hey yuxudan duran kimi pəncərəyə baxır, yağış yağıb-yağmadığını bilmək istəyirdi. Əvvəl günlər dinən olmurdu. Sonralar qardaşları, anası az qala bir səsle deyir, sataşırdılar ona, «yağmır», yəni təzə sapoqu geyə bilməyəcəksən bu gün də. Elə həmin aylarda Əziməni nişanladılar. İki-üç ay çəkən bu nişanlamaq dövründə Əzimə özünü nişanlı qız kimi hiss eləmirdi. İstədiyi yerə gedir, istədiyi yerdən gəlirdi, məktəbə, evə. Nə anası, nə də Camal onun arzularının əleyhinə getmirdi. Elə gətirdi ki, günlərin birində Əzimə kəndə - atasının yanına getmək üçün icazə ala bildi. Ana bir söz demədi. Nişanlının isə hələ ixtiyarı çatmırdı. Və Əzimə tək qız xeylağı o yerlərə, çöllərə gedə bilməzdi, deyə, nişanlısının bir dəst paltarını geydi. Hərbi paltarda, kiçik leytenant rütbəsində qatara minib, yola düşdü. Ana ilə nişanlı saldılar onu yola. Gəlib Hacıqabul stansiyasında düşdü. Anasının tapşırığına görə, bazarda atasının dostu Xanbutay kişi var idi, gedib axtarıb onu tapdı.

-Mən Kərbəlayi Məhəmmədin oğluyam, - dedi.

-Boy, bəyəm Kərbəlayi Məhəmmədin oğlu var idi? Olsa da, gərək kiçik olardı. Maşallah, maşallah, çox şadam.

Kişi sevincində Əziməni evlərinə gətirdi. Arvadına:

-Ay arvad, sən demə Kərbəlayi Məhəmmədin böyük oğlu da var imiş, maşallah. Gecəni burda qal, bala. Sabahnan, səhər elə o kəndin kolxoz sədri Məmmədşah kişi Hacıqabuldan gedəcək Uduluya. Səni də aparar.

Əzimə qarşısına qoyulan yemək-içməyi yedi. Artıq gec idi, yatdılar. Səhər onu kiminsə çağırıldığını eşidib gözlərini açanda, gördü ki, Xanbutayın arvadı ərini səsleyib deyir:

-Əyşi, əyşi, bu qız imiş ki.

Əzimə dəhşətlə yerindən qalxdı. Yadına düşdü ki, elə qatarla gələndə stansiyada tualetə getmək istəyəndə kişilər şöbəsinə getmədi. Qadınlar şöbəsinə gedəndə, qızlar onu necə dəhşət içində qaytarmaq istəyirdilər. O isə gülə-gülə:

-Vallah, ay qızlar, mən qızam, - deyib içəri girdi. Hər halda qızlar onu tək buraxdılar. Heç birisi yaxın durmadı o çıxana qədər. Nə isə. Xanbutay kişi izahat istəmədi. Amma Əzimə özü həqiqəti necə var idisə, eləcə danışdı.

-Yola tək çıxırdım. Atamın yanına, atamı görmək istəyirdim...

Qərəz ki, yenidən hərbi paltarını əyninə geydi. Xanbutay kişi onu bazara gətirdi. Burada Məmmədşahı tapdı. Sən demə, Məmmədşah da, elə indicə payı-piyada Hacıqabuldan Uduluyacan 45-50 kilometr məsafəni gedəcəkmiş və yanında da elə Əzimə boyda, Minarə adında bir qızı da gedirmiş. Əlbəttə, Xanbutay Məmmədşaha olduğu kimi danışmışdı vəziyyəti. Məmmədşah onun qız olduğunu bilsə də, üzə vurmurdu. Amma Minarə heç ona yaxın durmurdu. Elə bilirdi oğlandı. Yol uzununu Məmmədşah onlara qara verir, onlar gedir, gedir,

Məmmədşah oturub çubuq çəkir, sonra yenidən gəlib onlara çatırdı, oturdular yolda, torbadan nəşə çıxarıb yeyirdilər. Bərk bişirilmiş yumurta, çörək. Yənə irəliləyirdilər. Məmmədşah xeyli dala qalmışdı. Birdən Əzimənin ömründə ilk dəfə gördüyü dəvə karvanı gördü. Bir qatar dəvə karvanı, qabaqda sarvan, birinci dəvənin, nərin ovsarını qoluna keçirmişdi. Bayaقدan eşitdikləri danqılı onun boynundakı iri zəngdən gəlirdi. Elə bu zamanlarda da, karvana bir az qalmış Minarə susuzluqdan yandığını deyirdi, su istəyirdi. Yolda nə çay, nə göl, nə çala, yay olduğundan çalalar da quru idi, nə də bir bulaq var idi. Deyəsən su da götürməmişdilər. Əzimə karvançılara yanaşdı. O, sarvandan soruşdu:

-Qardaş, - dedi, - bu qız susundan yanır, əgər varınızdısa, siz Allah, ona bir qurtum su verin.

Karvançılar əylənmədilər. Amma sarvan necə işarə elədisə, karvanla gedən başqa bir kəndli yeriən dəvənin üstündəki heybədən qumqumanı çıxartdı və Əziməyə bir qurtum içməyə icazə verdi. Yenidən yollandılar. Yol uzunluğunu Əzimə hey Minarəni inandırır ki, o, qızdı. Minarə isə yənə də axıra qədər çox çətinliklə ona yaxınlaşır, oğlan paltarında hürküdü ondan.

Gecə Məmmədşahgilin evinə çox gec çatdılar. Bu, Əzimənin atası Məhəmməd kişinin yaşadığı Tağılı kəndinə 5-6 kilometr qalmış Bəyliq, Baxışbəyli deyilən bir kənd idi. Beş-altı evdən ibarət idi. keçmişin o bir növ ac bəylərindən idilər. Amma özlərinin yaxşı, möhkəm dəyirmanları var idi. Atları, filanları var idi. Amma hər halda, o bəy təsəvvüründə olan dövlətlilər deyildilər, belə ortabab başqa ətraf kəndlərə nisbətən hər halda, yaxşı yaşayırdılar.

Gecə Məmmədşahgildə qaldı. Burada Ağazər, Əzimənin atasını çox əziz tutan, istəyən bəylər var idi. Axşam yığıldılar, söhbətləşdilər, gülüşdülər. Sonra sabah üzünə at hazırladılar. Məmmədşahla Ağazər Əziməni ata mindirib, özləri də onunla birlikdə kəndə gəldilər. Əzimə atdan düşəndə ilk əvvəl Məşədi Xeyrini gördü. Arvad heyrətlə qızı bu geyimdə və bu adamlarla birlikdə görəndə özünü itirdi.

-Əyşi, əyşi, bir çölə çıxsana.

Məhəmməd kişi səkinin üstünə çıxdı.

-Hə... Bəlkə qız... Hansı qəziyyəyənən, hansı qəzaynan bu ciliddə, bu geyimdə bu yerlərə gəlib? - deyər düşündü.

Nə isə. Məmmədşahla, Ağazərlə bir xeyli söhbət eləyəndən sonra arvad Əziməni içəri apardı. Özünün paltarlarından münasibini - bir tuman, bir köynək verdi ona, qədim kənd paltarı, başına da bir kalağayı saldılar. Əzimə bütün əhvalatı danışdı ki, onu polkovnik Əliağa - Şükufənin əri, ananın xalası qızı, sonralar onun qardaşı Mustafa Kamal məşhur sərkərdə olmuşdu İkinci Dünya müharibəsinin iştirakçısıydı. Sonralar Azərbaycanda general rütbəsi ilə Mustafa Nuriyev adı ilə hərbi nazir - Müdafiə Naziri işləmişdi.

Sonra başına gələnləri danışdı. Dedi ki, Quliyev anasının razılığını alıb onu əsli Şəkiddən olan Camal adında bir adama nişanlayıblar. Bütün bunları əslində o, Məşədi Xeyriyə danışdı və Məşədi Xeyri də kişiye anlatdı. Üçgünlük gəlmişdi. Söz vermişdi ki, üç gündən sonra qayıdacaq. Amma on gün idi artıq o, kənddə idi və bu sevdidi kəndin həyatından, istəklili rəfiqələrindən Əsli, Nazxanım, Tağı qızı Mina, bir neçə qızlar var idi ki... Oğlanlar var idi - Ağasəf, Qardaşxan - bunlarla uşaq vaxtından bir yerdə oynayıb, gəzib, gülüb. Çöllərdən, çəmənlərdən yemlik, ispanaq dərib, yığıb. Arvadçün o vaxtlar xeyli pencər yığıb gətirib gələrdi, Məşədi Xeyri üçün. At minərdi burda, atasının atlarından. Başı elə qarışdı ki, bir də gördü, on gündü. Heç xəbər də tutmadı. Bir gün bu balaca - 16 evdən ibarət olan kənddə gördülər ki, dağdan - Hacıqabul tərəfdən deyil, Qarasu tərəfdən gələn yoldan ağ çarşabalı bir arvad və yanında hərbi geyimli bir

oğlan gəlir, bir kişi gəlir. Onlar, əlbəttə, qarşıya çıxdılar və ən əvvəl, ağ çarşablı Böyükxanım ana öz evlərinə - Məhəmməd kişinin evinə gəldi, getirildi. Cavad kişi -övladı olmayan, amma kənddə hamının sevdiyi bu Cavad kişi geri qalmış Camalın qarşısına getdi, onu salamladı, - xoş gəldin, - deyib, öz evinə apardı. Əlbəttə, onun Məhəmməd kişinin evinə getməsi qabil deyildi. Beləliklə, daha bir gecə qaldılar burda. Söz-söhbətlər çox oldu. Məhəmməd kişi bütün əhvalatı Böyükxanım anadan öyrəndi, soruşdu və öz müşahidəsindən belə başa düşdü ki, Əzimə hələ uşaqdı. O, məhəbbətin, nişanın nə olduğunu bilmir. O, heç bu cavan oğlana, çox camallı idi, doğrudan, adına layiq, gözəl, boylu-buxunlu, yetkin oğlan idi, onun heç nişanlı olduğunu belə duymur, sevmir onu. Öz həyatı yadına düşdü ki, aralarındakı fərqə görə Böyükxanım ana onu ömrü uzunluğunu sevməmişdi. Hörmət etmişdi, balalarının atası kimi, amma sevməmişdi. Onları yola saldı. Atla onları Qarasuya gətirdilər. Küdrü düzündən keçib, Qarasuda qatara mindilər, yola düşdülər. Bir neçə gündən sonra Məhəmməd kişi özü Bakıya gəldi. Gəldi və dərhal Böyükxanım anaya Əliağanı çağırırdı, dedi:
-Mənim qızımı sünnüyə vermək gönlüm yoxdu, fikrim yoxdu. Bir kəlmə, qaytarın nişanı.

Əliağa içeri girəndə onu qucaqlamaq istəyirdi.

-Ay əmi, xoş gördük.

-Dayan. Sən nə haqla atasının xəbəri olmadan, atası bilməyə-bilməyə qızı ərə vermişən, nişanlamışan.

-Əmi, mən...

-Mən başa düşürəm. Sən qabil oğul bilmisən, yaxşı münasibətdə. Amma mən, əvvəla, qızın gönlü olmadığını duymuşam, ikincisi də, onlar sünnüdülər, biz şiə. Mən ona verməyəcəyəm.

Beləliklə, bu nişanlanma əhvalatı bitdi. Onsuz da oğlan evindən Şəkiddən Bakıya bir adam gəlməmişdi. Nişanlılıq dövründə yalnız birçə dəfə Camalın kiçik qardaşı gəlib onlarda görünmüşdü. Qalan bir adam gəlməmişdi. Görünür, onların da şiə ailəsinə qarışmağa həvəsi, maraqları yox idi. Gətirilən əşyaları geri qaytardılar. Şükufə xanım və polkovnik Əliağa bu işdən çox incidi. Hadisə iki ailə arasında dostluğu xeyli pozdu. Uzun müddət o ailələr barışa bilmədi. Ta bir də Novruz bayramında Şükufə, Mustafa Kamal və deyəsən, heç Əliağa gəlmədi də, gəldilər və bayrama mübarək eləyib, barışığın binasını qoydular. Ondan sonra bir daha Camal bu ətraflarda görünmədi.

Baharın oğlan çağı idi. Uşaqları kəndə gətirmişdilər. Bu səfər nədənsə Rübabə Sultan da, Böyükxanım ana da uşaqlarla birlikdə kəndə gəlmişdilər. Gözəl vaxt idi. At gətirmişdilər qabaqlarına. Qarasu dayanacağında onları Bəybala atlarla qarşılımışdı. Küdrü düzündə ot o qədər gözəl bitmişdi ki, o qədər çox idi ki, atların qarnının altına dəyirdi. Böyükklərin ayaqları ota dolaşırdı həтта. Gözəl idi, Küdrünün gözəl çağı idi. Qızlarquşu, sərçələr, sarıköynəklər, torağaylar, qaratoyuqlar, sığırçınlar, qaranquşlar - hərəsi bir tərəfdən, hərəsi bir nəğməylə, hərəsi bir cəh-cəhlə qarşılayırdı sanki gələnləri. Hər addımda bir gözəllik, hər addımda bir afət, təbiətin, ana yurdun mehriban, nəvazişkar mənzərələri. Bala ceyranla birlikdə qaçan ana ceyran, ceyranlar dəstəsi, arabir rast gəlinən tülkü, dovşan, heey, uzaqlarda bir yalquzaq qurd... Kim, nə yox idi bu aləmdə?..

Rübabə Sultan sevdiyi bu mənzərələrə doya-doya tamaşa eləmişdi. Kəndə gələndən hər gün onu bir ailə, həmçinin qonşu kəndlərdən qonaq çağırırdı. Çatdıra bilmirdi Rübabə Sultan. Yorulmuşdu bu qonaqlıqlardan. Hərçənd ki, hərdən - məhəbbətdən yorulmaq olmaz, - deyirdi. Bu həqiqi məhəbbət idi, insanların ona olan məhəbbəti idi. Yadındaydı, bir dəfə buraya gələndə dəhşətli quraqlıq ili idi. Ondan xahiş elədilər, Rübabə Sultan müsəllaya çıxdı. Corabsız ayaqları torpağa dəydikcə, qadınlar da onunla birlikdə irəliləyirdi.

Bir dəfə də yaz macalı il yaxşı gəlmişdi. Bostanlar, bağlar, taxıl zəmiləri, çəmənələr, çəmlər - gül-gülü, bülbül-bülbülü çağırırdı. Allahım, qaratoyuqların oxumasından ürəyi tellənirdi Rübabə Sultanın. Birdən çapar gəldi. Dedilər ki, Hacıqabul tərəfdən, ya bilmirəm, Qarasu tərəfdən Küdrünü məhv eləyib, toz-duman kimi, qara bulud kimi kəndin üstünə çayırtkə gəlir. Bu yerlərdə çayırtkəyə sümürən deyirdilər. Söz qapı-qapı, ev-ev, ağız-ağız yayıldı. Hamı qorxudan neynəyəcəyini bilmirdi. Hamı rüsvay olacaq idi. Hamı bir tikə çörəksiz qalacaq idi. Rübabə Sultanın yanına gəldilər:

-Ağa, amandı.

Yenə də Rübabə Sultan gül yarpağı kimi zərif ayaqlarını torpağa basıb, qara çadrasını qaldırdı, kəndin qırağına çıxdı. Qara qorxunc duman, ürəkləri yaxıb-yandıran duman yaxınlaşırdı. Rübabə Sultan ömründə etmədiyi bir işi etdi. Naməhrəmlərə baxmadı. Başından çadrasını götürdü, qara çadranı. Dumana qarşı silkələdi, yellədi. Bir sağa yellədi, bir sola yellədi, bir də yenə üzü qibləyə yellədi. İlahidən möcüzə baş verdi. O zaman müsəlla vaxtında dərhal leysan yağan kimi, indi də elə bil kim idisə, bir güclü əl, bir güclü əmr, elə bil bu dumanı döndərdi. Duman kəndə tərəf gəldiyi halda, dönüb sola getdi. Boş - heç bir şey əkilməyən, heç bir şey bitməyən, qabağı dağlar, dalı qumluq səhrələr olan yerə döndü, Bozumdan o tərəfə, Cəngiyə tərəf.

Rübabə Sultanın bu yerlərdə çox böyük hörməti vardı. Ona - böyük Seyid nəslinə, böyük Xanədanın nəslinə çox hörmət qoyurdular, inanırdılar ona. Beləcə, bu gün sübh namazına qalxmışdı Rübabə Sultan. Həyəətə çıxmışdı, dəstəmaz almaq istəyirdi. Bir də gördü ki, evin böyründən kürəkəni Məhəmməd göründü. Yanında əmisi oğlu Rəşid var idi. İki birlikdə gəldilər. Təəccübdən, heyrətdən donub qalmış, az qala dəstəmazı da unutmuş olan Rübabə Sultanın yanından keçib əllərindəki torbadan külüng, bel çıxarıb heyvanat damının qapısına söykədilər.

-Boy, hardan gəlırsiz, ay bala.

-Sabahın xeyir, bacı.

Məhəmməd, bildiyimiz kimi, hələ ilk Güllübəyim xanıma nişanından bəri cavan qayınanasını o zaman «bacı» adlandırmağa başlamışdı və bu «bacı» sözü davam eləyirdi.

-Sabahın xeyir, bacı.

Rəşid də onunla birgə səsləndi:

-Sabahın xeyir, Ağa.

-Aqibətövüz xeyir, bala. Hardan gəlırsüz belə?

Rəşid dönüb getdi. Məhəmməd yuxusuz gözlərini ovuşdura-ovuşdura dedi:

-Yeddigümbəzdən gəlırəm.

-Nöş getmişdiz, ay bala?

-Getmişdik, sən deyən o yer var idiye, qəbristanlıq, onu axtarıb tapmağa.

Rübabə Sultanı daxilində bir gülmək tutdu. Nə qədər vaxt keçmişdi. Kim idi, nə idi, nə axtarırdı bu Məhəmməd? Amma gülmədi. Özünəməxsus bir təmkinlə dedi:

-Oğul, indi orda şey nə gəzir? Xanın nöker-naibi içində olan erməni diğaları çoxdan o yerləri ələk-vələk eləyiblər. Eeeh, ay bala, indiyə şey qalar? Özünü zəhmət vermisiz.

Məhəmməd sanki günahkar idi.

-Nə bilim? Ehtiyatçün getdim də, dedim bəlkə bir şey çıxdı.

-Qərəz, Allah köməyin olsun.

Bu sözlərlə arvad üzünü qibləyə çevirib, aftafanı əlinə aldı və dəstəmazını almağa başladı. Heç bir namazı gecikdirməzdi, o cümlədən, səhər namazını xüsusi şövq ilə qıldırı. Dəstəmazını alıb kəllə otağa keçdi. Ürəyində zikrini edə-edə canamazını açdı, üzünü qibləyə, əllərini böyük Tanrının dərghahına qaldırıb dua elədi və balalarına səadət dilədi. Kürəkəninə Allahdan təmkin dilədi. Namazına başladı.

Xeyrinin hələ süd gəlməmişdi döşünə. Döşlərinin giləsi bərk idi. Böyükxanım ana tez-tez bu gilələri şit yağla sıgallayıb, dartıb uzatmağa, yumşaltmağa çalışırdı. Bu döşlərə, ana döşünə süd gəlməsə də, çağa ac deyildi. Böyükxanım ananın südü vardı. Əhməd qardaşının şəriki çıxmışdı, boğaz ortağı çıxmışdı yeni doğulan körpə. Qəribə idi ki, Böyükxanım ana qısqanmırdı. Uşağı dolu döşlərdən əmizdirir, körpə əmizdirən ana sevinci ilə əmizdirirdi. Bu çağanın nə günahı var idi ki? Amma uşaq üçcə gün yaşadı. Bu qorxulu aləmə sanki qədəm basmaq, yaşamaq istəmədi bu dünyada. Üçüncü gün həyatına, üçcə günlük həyat demək mümkünsə, vida etdi. Əzimə ilə Əhməd tez-tez çağanı əllərinə almaq istəyirdilər. Vermirdi Böyükxanım ana.
-Ehtiyatlı olun, Əzimə, qoyma, qardaşın Əhməd birdən barmağını uşağın üzünə uzadar, bilməz.

Zahinin da ürəyi əsirdi yerində. Bir gün uşaq dünyanı tərk etməmişdən əvvəl zahı xahiş elədi:
-Məşədi xanım, gətir, bir baxım ona.

Böyükxanım ana uşağı yükün üstünə qoymaq istədiyi yerdə, qaytarıb gətirdi zahinin yanına. Zahı baxdı, baxdı. Bu ağ, gözəl uşaq, onun qara, qaba vücuduna yaraşmırdı. Amma bu çağanı o dünyaya gətirmişdi və maraqla baxırdı indi. Sonra dərindən bir ah çəkib dedi:
-Apar, Məşədi xanım. Mənlik burda bir şey yoxdu, sizlərə çəkib.

Üç gün yaşadı. Üç günlük ömründə Böyükxanım ananın, belə desək, ögey anasının döşlərindən üç dəfə əmdi. Böyükxanım ana döşlərinə toxunmuş bu dodaqları, körpə dodaqlarını sevdi. İndi onun üçün bu ögey övlad deyildi.

İndi bacı-qardaş analarının doğulan bu uşağa, hələ adı olmayan bu qardaşlarına maraqla baxırdılar. Orada - yatağında uzanmış zahı da, üçgünlük zahı da gözləri ilə Böyükxanım ananın çağaya süd verməsinə həsrətlə baxırdı, tamarzı-tamarzı baxırdı. Böyükxanım ana gülümsəyərək döşünü çağanın ağzına sürtür, ağuzu əmməsinə çalışırdı.

ATANIN DƏFNI

Aşabadda Rübabə Sultanın qohumu Əliağagildə qaldılar və gəldikləri yolla Bakıya döndülər. Məhəmməd arvadını da götürüb doğma kəndinə qayıtdı. ziyarətdən dönən, artıq Məşədi Xeyri olmuş, bütün həyatını övlad həsrətilə yanan bu qadın indi hamilə idi. Elə Böyükxanım da hamilə idi. Kişi arvadı ilə birlikdə kəndə qayıtdı və bu ailənin taleyi onu heç maraqlandırmırdı sanki. Rübabə Sultan, artıq evlər əlindən çıxmışdı, rəfiqəsi Pəricahan xanım adlı, hamının Molla nənə dediyi qadının həyatında bir ev kirələdi. Yeni ev kirələmədi. Quyunun üstündə taxtaların arasından yel vurub, yengələr oynayan bir otaqda müvəqqəti yerləşdilər ki, özlərinə yaxşı kirayə otaqlar tutana qədər. İki uşaqly hamilə qadın Rübabə Sultanla birlikdə burada yerləşdi. Molla nənə onlara əsl mənada dayaq idi. Rübabə Sultanın üçüncü nəvəsi Əhməd burada dünyaya gəldi. İndi artıq 1929-cu il yanvar ayının 14-ü idi. Bundan bir qədər sonra Rübabə Sultan özləri üçün ikiotaqlı sakit bir mənzil tuta bildi. Bir il sonra artıq Əzimə məktəb yaşına çatmış bir qız idi.

34-35-ci illərdə nənə fasiləsiz olaraq İrandan məktublar alırdı. Bu məktublarda onu toya dəvət edirdilər (bəxtəvərlərin bu üzdən xəbəri yox idi). Toy qardaşı nəvəsinindi. Dəvət edən isə qardaşı balası idi, oraya getmək istəyirdi, mütləq. Onun Həcər adlı bir rəfiqəsi var idi - Kəlbə Həcər. Bu Kəlbə Həcər hər gün gəlib nənəynən bərabər İran tayına keçmək xəyalında idi. Bir alverçiyənən tanıdığı, zərgərmiş-nəymiş, dövlətli bir şəxslə oraya özünə görə çox böyük partiya brilyantlar keçirdibmiş, onların dalınca getmək istəyirdi. Nənə də toya getmək istəyirdi. Beləliklə, Kəlbə Həcər bir qaçaqçı ilə danışdı və qaçaqçı söz verdi ki, mən sizi apararam. Hazırlaşdılar. Nənə nəvə üçün toy hədiyyələri, gümüş qaşıqlar-filan götürdü, hazırladı və 35-ci ildə bunlar burdan yola düşdülər. Bu qaçaqçı artıq bizim evi tanıyırdı. Tez-tez bizə gəlirdi. Anam nə üçünsə onun adını nağıl qəhrəmanlarından birinin adına Mirzeyi Səncərani deyirdi (hansı nağıldansa) cılız kişi idi, balacaboy, tösmərək bir kişi idi. Çox bacarıqlı, çox hörmətçil bir adam idi. Üç dəfə İranda, iki dəfə Rusiyada onunçün ölüm hökmü çıxmışdı. Bu isə özüyçün o üzə-bu üzə adam daşıyırdı. Xüsusilə o üzə. O zaman ruhanilərdən gedənlər çox idi, qaçıb gedirdilər təqiblərdən, ziyalılardan qaçıb gedənlər var idi. Hardansa bu Mirzeyi Səncərani köçürdüdü bu adamları, hətta eşyalarını aparırdı. Qonşumuzda Ağa Seyid Məhəmməd adında nənənin olduqca hörmət elədiyi bir ailə yaşayırdı, Ağa Seyid Məhəmməd ağa bu ailənin başçısı idi. Arvadı ərəb idi. Türkcə birtəhər danışdı. Yaxşı iki qızları vardı, birinin adı Minirə, o birinin adı Səfiyəydi. Minirə olduqca gözəl bir qız idi, ay parçasıydı. Ağa Seyid Məhəmməd ağa da həmin bu Mirzeyi Səncəraniyənin danışmışdı, istəyirdi ki, ailəsiyənin o taya köçsün. Mirzeyi Səncərani onun yanına gəldi:

-Ağa, qulunam. Nə cür desən, səni də, külfətini də o taya keçirmək mənim gözümün üstündə. Heç birinizin ruhu da inciməz.

-Nə qədər istəyəcəksən, oğlum? Mən verəcəyəm.

-Yox, ağa mənə pul gerek deyil, - deyə Mirzeyi Səncərani başını aşağı saldı.

Dizi üstündə oturmuşdu, əlləri də dizinin üstündəydi, gözlərini bu əllərə dikib nəse demək istəyirdi və deyə bilmirdi. Kişinin, bu cür böyük, tanınmış ağsaqqal ruhaninin qızına onun özünə elçilik eləyə bilmirdi. Nəhayət özünü saxlaya bilmədi və ağanın təkidlərinin qarşısında durmaq da mümkün deyildi, dedi:

-Ağa, mən.... kərimənizi....

Bu qədər dedi, artıq bir kəlmə də söz deyə bilmədi. Ağa Seyid Məhəmməd ağa başa düşdü, amma elə bil kişiyə güllə sıxdılar. Özünün ay parçası qızını bu igid adam olsa da, ən azı oranqutan meymununa oxşayan eybəcər, amma xoş xasiyyətli adama ərə vermək, xəyalına da gəlmirdi.

-Yaxşı, get, düşünərəm. Sabah gələrsən, cavabını alarsan.

Mirzeyi Səncərani durub getdi. O gedəndən sonra Ağa öz arvadını - Fatma xanımı yanına çağırırdı.

Qızlar ərəbcə yaxşı bilmirdilər və bilsələr də, Ağanın analarıyan söhbətinə qulaq asmağa cürət etməzdilər. Bu evdə olduqca ciddi bir pərdə, ciddi bir intizam var idi, böyük-küçük söhbəti var idi. Olduqca qədim adət-ənənələrlə yaşayırdı bu ailə, ruhani ənənəsiylə. Ağa Seyid Məhəmməd Ağa özü də o qədər də qərəzli ruhani deyildi, xurafatnan-zadnan işi yox idi, böyük Allaha inanırdı, onun şəriətiyənin nə iş görürdüsə, görürdü. Adam aldatmaq, fırıldaq-filan, belə şeylər ondan uzaq idi. Fatma xanım içəri girdi. Ağa onunla ancaq ərəbcə danışdı Sözbə başladı ki:

-Fatimə, bilirsənmi, bu bizi burdan köçürtməyə razılıq verən qaçaqçı Minirəni istəyir, Minirənin əvəzində o, bizim külfəti, hətta, gerek olan qədər, mükəlləfatımızı da burdan aparmağa söz verir. İki dəfə aparacaq: bir qız-bir sən, bir qız-bir mən. Belə aparacaq. Sən necə bilirsən, nə deyirsən.

Mən qədim babaların adəti olsa da, ruhani olsam da, heç vaxt Minirəni məcbur edə bilmərəm, eləməərəm. Və bir halda ki, bu şəxs çox zahirində Minirənin əlinə su tökməyə də layiq deyil,

Fatma xanımı od götürdü.

-Ağa, mən səni anlayıram. Əlbəttə, o Minirənin tayı deyil, heç nökeri də ola bilməz. Amma neyçün o, pul istəmir.

-Xanım, onun pula ehtiyacı yoxdur. O qədər köçmək istəyən var və o qədər pul verənlər var ki...

-Yaxşı, mən Minirəynən danışaram.

Ağanın mətləbini Fatma xanım çox yaxşı anladı. Aralarında bir dostanə anlayış var idi. Bir-birini bir kəlmədən başa düşürdülər. Fatma xanım başa düşürdü ki, əgər Minirəni vermək marağı olsa idi, qəsdli olsa idi, Ağa elə birbaşa özü bir «hə» cavabı verərdi qaçaqçıya. Amma naçardı, bu müqabilə Minirəni verməyə məcburdu. Bu məcburiyyətə baxmayaraq o çalışırdı ki, qızın özünün rızası olsun, razılığını alsın.

Fatma xanım qalxdı. Yan otağa keçdi. Burada iki bacı oturub o zaman çox dəbdə olan, qızların oxuduğu Salman Mümtazın nəşr etdiyi şer kitablarını oxuyurdular, aşiq şerləri oxuyurdular. Cinaslar, təcnislər onların ağzında əzbər idi. ikisi də çox gözəl oxuyurdular. Latin əlifbasını əla bilirdilər. Fatma xanım Səfiyəni bir bəhanə ilə otaqdan uzaqlaşdırdı.

-Qızım, get Xanım arvada de ki, bir çay hazırlasın. Sən də ona bax, nəzarət elə.

Səfiyə də anladı ki, anasının Minirəylə ayrıca söhbəti var. Fatma xanım əyləşdi. Qızının küreyini sıgalladı və sıgallaya-sıgallaya dedi:

-Qızım, Minirə, Ağanın sənə deyəcək bir sözü vardı. O sözü mənə dedi, mən deyirəm. Bizim İrana köçməyimiz, sərhəddən keçməyimiz qaçaqçıdan asılıdır. Qaçaqçı pul istəmir. O gələndə sən onu görmüsən. Nə cildə bir adam olduğunu görmüsən. O səni istəyir, Minirə. Ağa da səni məcbur eləmək fikrində deyil. Qaçaqçı deyir ki, iki dəfəyə sizi o üzə keçirdəcəyəm, bir mən sizin biriniznən, bir də atanız sizin biriniznən. Beləliklə də, keçəcəyik. Ağırdan-yüngüldən, qiymətdən ağır, vəzndən yüngül əşyalarımızdan da apara biləcəyik. Nə deyirsən, qızım? O səni istəyir. Bu işçün səni istəyir, qızım. Nə Ağa razıdır, nə mən. Sən özün fikirləş.

Minirənin gözündən yaşlar yanağına süzülməyə başladı. Hıçqırmırdı. Hıçqırıqlarını da içində boğmuşdu. Gülümsəməyə çalışırdı. Anasına dərd vermək istəmirdi.

-Ana, - dedi, - mən atamın qurbanıyam, mən atamın övladıyam. O məni dünyaya gətirib, o məni öldürə də bilər, bütün külli-ixtiyardı başımın üstündə, bütün ixtiyar atamın əlindədi. Özü də istəsəydi, verə bilərdi, deyə bilərdi.

Bu söhbətdən sonra Mirzeyi Səncərani Ağa Seyid Məhəmməd Ağanın ailəsini iki dəfəyə İrana köçürdü. Həmişə də gələndə Əziməgildə gəlib qalardı. Onun cır-cır deyərsən, köhnə pencəyinin astarından elə qəribə ingilis kişi kostyumluğu parçalar çıxardı ki, baxardın, bərq verir parça, reginkot və s. qəribə adlarnan deyərdi. Bir dəfə cibindən bir qədər mirvari çıxarıb tökdü masanın üstünə. Kəbleyi bacı, - dedi, - bunları yığ, qoy bir yerə, gərəyim olanda götürəcəyəm.

-Ay, qardaş, - noxud boyda olan bu mirvarilər ananı təəccübə gətirmişdi. Çünki əqrəba, qonum-qonşu xanımlarının boynundakı mirvarilər, hamının boynunda demək olar ki, mirvari var idi, beş sap-beş sap dəb idi, ancaq xırda idilər. Əzimənin nənəsi danışardı ki, bir zamanlar onun babası mirvarini tabaqda höslərmiş. İrilərini boyunbağılıq düzdürərmiş sapa, xırdalarını yaxalıq tikdirmək üçün, tumanbağı başı bəzəmək üçün, belə-belə şeylərə xırdaları istifadə edərmiş. Və deyərdi ki, Bakıda, çox qəribədir hətta bu xırda, kül mirvariləri də boyuna taxırlar. Bu kül mirvarilər düzülmüş beş sapın ucuna hər iki tərəfdən, şəbəkə, qoza deyərdilər, taxardılar qızıldan. Odur ki,

Əzimənin anası bu noxud boyda mirvariləri görəndə heyretlənmişdi, - qardaş, - dedi, - sən zəhmət olmasa, bunları sayaydın.

-Ay Kəbleyi bacı, o nəmənədi ki, mən onu sayım? Onların bir miqdarı yoxdu sənin xasiyyətin, insanlığın, doğruluğun qabağında. Mən milyonları sənə qurban deyərəm, bacı. Sən mənim həqiqi bacımsan.

Əzimənin anası bu sözlərə baxmayaraq, bu inama, etibara baxmayaraq mirvariləri saydı, kişi çayını içənə qədər bir düyünçəyə bərkidib, bağlayıb qoydu özü bildiyi məxfi bir yerə. Həmin bu kişi ananın dərđini bilirdi. Əzimənin nənəsi hələ İranda idi və Mirzeyi Səncərani bu qarşı səfərdə onu, yəni Rübabə Sultanı qaçaq yolnan gətirəcəkdı.

Rübabə Sultandan qəribə məktublar gəlirdi və hər dəfə qızı bunu oxuduqca dəhşət içində, əzab içində qıvrılırdı.

-Ana, anacan, bircə balanı, varın-yoxun, gözünün işığı deyirdin, bircə balanı qoyub hara getdin? Niyə getdin? Qardaşının nəvəsinin toyuna... Məgər hökumətnən hökumətlik eləmək olar? Məgər qadın xeylağı sən yaşda qaçaq yolnan təkbaşına.... Kəlbə Həcərin evini Allah yıxsın. Kəlbə Həcər yıxdı sənin evini. Özü gedəcəkdı, təkbaşına gedə bilmirdi. Onun orda dövləti var idi. Dövlətinin, brilyantlarının dalınca gedirdi. Sən nədən ötrü gedirdin toya? Gülməliidi. İndiki zamanda gülməliidi. İndiki zamanda da qadın xeylağı bu yaşda durub qardaş nəvəsinin toyuna gedər? Əlqərəz, növbəti səfərlərdən məlum oldu ki, Mirzeyi Səncərani ya tutulub, ya daha Minirə xanım kimi bir gözələ evlənəndən sonra evindən bayıra çıxmır... Hər nə isə, Mirzeyi Səncərani daha görünmədi. Görünmədi və Rübabə Sultanın da Bakıya qayıtması müşkül məsələ oldu. Rübabə Sultanın demək olar ki, son məktubunda belə bir bayatı var idi qızına. Yazırdı ki,

Apardılar gülümü,
Elədilər zülümü,
Gəl çıx dağlar başına
Deyim dərđi dilimi.

Rübabə Sultanın bu məktubundan sonra Əzimənin anası uzun müddət yas içində qaldı. O, bilirdi ki, bu ayrılıq daha əbədi ayrılıqdı, bu bayatı daha hicran, dərđ, qəm bayatısıdı, bir daha görüş qiyamətə qaldı, ana, ana, bayatıdan yaralıyam. Atam da Kərbəladə rəhmətə gedəndə bir bayatı demişdi.

Böyükxanım haqlı idi. Onun ana ilə, Rübabə Sultanla görüşü qiyamətə qaldı. Heç bir vaxt görüşə bilmədilər. Rübabə Sultanı Məşhəd şəhərində, şəhərin ortasında imam Rzanın məbədinə, barigahına gedən yolun üstündə salınmış qəbristanda dəfn elədilər. Lakin bir neçə ildən sonra həmin qəbristan şəhərin tam ortasında qaldı. Getdikcə böyüyən, artan, mədəni binalar, gözəl yollar salınan şəhərin ən ortasında, əlbəttə, xaraba qəbristan mənfi təsir bağışlayırdı. Ona görə də bu qəbristanın iri daşlarını çıxarıb başqa yerə köçürəndən sonra müsəlman qəbri adətən torpaq altında qalmalıdı, qəbristanı gözəl bir parka çevirdilər. Bir zaman Rübabə Sultanın nəvələri Əzimə, Əhməd həmin Məşhəd şəhərinə gedib nənələrinin qəbrinin üstünü düzəltməyə istədikləri zaman qohumlar onları parka apardı, parkın ortasında təxmini bir yeri göstərib, «nənənin qəbri burda idi», onlar bibi deyirdilər, daha doğrusu, «əmmə» deyirdilər, indi də həmin dillə Əziməni əmmə adlandırırdılar, Əhmədə əmi deyirdilər. Əzimə orada dəhşətli bir şivən qoparacaqdı, bir tərəfindən Əhməd, bir tərəfindən bibiləri nəvəsi Müctəba yapışmasaydı. Amma hər halda ağılarını dedi:

-Nənə, ay nənə, bizi kimsəsiz qoydun, getdin. Nənə, ay nənə, anamız yeganə balan idi, gözü yaşlı qoyub getdin, o da sənə həsrət öldü, sən də ona həsrət öldün. Nənə, ay nənə, üç dəfə

getdiyin Kərbelada ərini itirəndən sonra nədən ötrü əvvəllər onunla birgə yeddi dəfə getdiyin Xorasana bir də getdin? Böyükxanım ana öz anasını Rübabə Sultanı itirdi. Nənə, ay nənə, mənim əsl tərbiyəçim sən idin. Mənə dini rəvayətləri, əfsanələri sən öyrətdin. Gecələr ayılıb görərdim ki, evin ortasında ağ namaz çadrasında bir parça nur, bir parça ay şölə saçır. Sən namaz üstündəydin, nənəcan. Namaza ara verəndə soruşardım:

-Ay nənə, bu nə namazıdır?

-Ay bala, rəqayibdi, rəqayib namazıdır.

O birisi dəfə:

-Nənə, ay nənə, bəs bu nə namazıdır?

-Rəsuli-Xuda Peyğəmbərimiz Salavatullahın anası Möminə Xatunun bətninə gəldiyi gündü. Onun namazı var.

-Ay nənə, bəs bu nədi?

-Qədr gecəsidi, qızım, öz namazı var.

-Nənəcan, mənə namazı, mənə kəlməyi-şəhadəti, mənə Quran surələrini sən öyrətdin, savadsız olduğuna baxmayaraq Quran surələrini əzbər bilirdin. Nənə, yəni, savadsız deyildin, sən savad almışdın haçansa, amma hər halda sən Quran surələrini, böyüklü-küçüklü, əzbər bilirdin. Az qala Hafizi-Quran idin, ərin kimi. Nənə, ay nənə, bizi kimsəsiz qoydun, getdin. Böyüyər - ağıllanar dediyin atamız, sən baxırsan - sənə arxayınam, deyən atamız bizi kimsəsiz qoydu, gəlmədi. Ay nənə, bir dəfə də səndən sonra gəlib bizi o gözəl kim kəndlərə aparmadı. İlk uşaq oyunlarımızın, ilk uşaq oyun rəfiqələrimin yanına gedə bilmədim daha bir də. Ay nənə, sən sən sandıqlara doldurduğun parçalardan neçə illər, lap müharibədən sonrayacan, anam bizə paltar tikərdi. Qoyub getdiyən nə vardisa, yavaş-yavaş satdı. Anam bizə təhsil verdi. Oxuyun, - dedi. Orda - Yuxarı məhəllədə Dağlı məhəlləsilə Hüseynbala açıqlığı arasındakı alverçilər, xırdavatçılar, nə bilim nəçilər arasında hamı çalışırdı ki, uşağı ya bir siyənək balığı satsın, ya bir konfet satsın, mampası satsın. Anam bizə heç nə satdırmadı. Bizi küçəyə buraxmadı. Masanın arxasında oturun, dərslərinizi hazırlayın, - dedi. Nənə, ay nənə, mən qız idim. Adıma sözlər çıxmasın deyər, mənə anam məktəbə özü aparıb-gətirirdi. İnstituta girəndən sonra da, məktəbdə də tələbə yoldaşlarımla oğlan, qız olmağına əhəmiyyət verməzdi. «Heç yerə getmə, qoy onlar bizə gəlsin. Dərslərinizi burda hazırlayın. Sən onlarla hazırla dərslərinizi. Qoymurdu mənə. İnstitutdan beş dəqiqə gec gələndə dalanın ağzında mənə gözlədiyini görürdüm. Əgər bir az da geciksəm, ardımca instituta gələcəkdi. Nənə, ay nənə, atasız böyüdüm, ata paltarı geymədim. Ana paltarı, ana nəvazişi gördüm yalnız, ata nəvazişi görmədim. Atam öləndə 17 yaşım var idi. 10 qəpik bir dəftərə verib, əlimə verməmişdi. Qızlar məktəbdə, «Atam filan şey aldı», deyərdilər, baxardım, həsəd aparardım. Axı mən heç bir vaxt atamın mənə üçün nəsə aldığına, elə mən deyil, oğlanları da, bir şey aldığına görməmişdik. Amma ömrünün axırını gəlib anamın üstünə saldı. Ağır xəstə idi. Anam ona qulluq edirdi.

-Ay ana, axı nəvaziş görməmişən ondan, ay ana, axı sənə üstünə günü gətirib, ana, sənə döyüb, sənə incidib, sənə ona niyə bu qədər hörmət eləyirsən?

-Az danışın, sizin işiniz deyil. Sənsə lap az danış. Gedəndə, baş yoldaşınla özün bilərsən.

Atamın ağır günlərində bibi dediyimiz atamın dayısı qızı Badam bibi gəlib gündə atama dəyərdi. Anam gündə atam üçün bir neçə növ xörək hazırlayırdı, az miqdarda. Bu xörəyə baxırdı, o birisi olsaydı, daha yaxşı olardı deyirdi. O birisini hazırlayırdı. O zaman mən xeyli qazanırdım. İki məktəbdə oxuyurdum. Hər ikisində əlaçı olduğumdan yüksək - orta təhsilli texnikumdan 300 manat (o zaman bir mühəndisin maaşı idi), iki illik müəllimlər institutundan 150 manat təqaüd alırdım. Atamın ağır vaxtında bibim gəlib dedi:

-O can verə bilmir, Kəblə Böyükxanım, xahiş edirəm, bağışla onu. Bəlkə rahat...

-Halalı olsun, - dedi. Mən bugünkü günəcən «halalı olsun» deyə bilmədim. Kənddən Məşədi Xeyrini gətirdilər. Paşa adlı bir kişiye qoşub göndərmişdilər. Ünvan-zad bilmirdilər. Vağzalı qabağında dayanıb ev yiyəsinin adı ilə:

-Ay bacı, ay qardaş, Məşədi Ziba küçəsi hardadı, İnsaf xanım küçəsi hardadı? (qonşularımızın adı ilə), - soruşurdu

Adamlar başa düşmürdülər. Bakıda belə küçələr yox idi. Taniyan bir adama rast gəlmişdilər, o da onları götürüb evimizə gətirmişdi. Məşədi Xeyri gələndən sonra kişi canını təslim elədi. Məşədi Xeyri onu yüksəkdən elə oxşayırdı ki:

-Kalbayı Məmməd, mənə kimə qoydun getdin? Kalbayı Məmməd, balalarını niyə yetim qoydun?

Guya balalara bir atalıq eləmişdi. Anam yavaşcadan nənə qohumum Sayad xanıma dedi:

-Aaaz, siz də oxşayın da. Bizim tərəfdən oxşayan yoxdu heç.

Həmişə düz, şax danışan Sayad xanım başladı:

-Aaaz, Kəlbə Böyükxanım, nə deyim-oxşayım? Deyim, ay üstü ot günülü bacım. Deyim, ay diri yetim balalar böyüdən, ay ömründə bir dəfə ər paltarı geyməyən, ər örpəyi örtməyən....

Anam yavaşca dedi:

-Yavaş... yavaş... yavaş... yavaş... bəsdı. Oxşama day, lazım deyil.

Atamı dəfn etdik. Biz indi artıq mənim təqaüdlərim hesabına yaşayırdıq. Əlbəttə mənim təqaüdlərim hesabına da anam onun dəfnini təşkil elədi. Təqaüd söhbəti deyil, Allah rəhmət eləsin. Halalı olsun. Amma atalıq haqqını... Mənim qarşımda onlarla yol var idi. Ata, ata, sən başqalarına atalıq eləyərdin kənddə, böyüklük eləyərdin, öz qızından bixəbər idin. Qərəz ki, mən bu gün də o kimsəsiz, biganə, uşaqlıqdan gəncliyə keçid dövrünü atasız, böyüksüz böyüməyimi, yalnız ana ümidində olmağımı heç cürə, heç kəsə bağışlaya bilmirəm.

Ağlayırdı, ağlayırdı və bunları deyirdi Əzimə. Və o Məşəddəki bibi nəvələri az qala bir mühazirəyə çevrilən bu həyat dəftərçəsinin səhifələrini dinləyir, başlarını aşağı dikmişdilər. Çünki bizim atamız onların atalarının doğmaca dayısı idi. Biz onların atalarının dayısı qızı, dayısı oğlu idik, onlar bizim bibimiz nəvəsi. Müctəba və Əhməd birtəhər Əziməni susdurub, qolundan darta-darta aparıb maşına mindirdilər. O birisi qohumlar da maşınlarına mindilər və Məşədi ziyarətə getdilər. Əvvəl nənəmin qəbrini ziyarətə gəlmişdilər, görmədilər o qəbri. Beləliklə, Əhmədlə Əzimənin bu səyahəti sona çatdı, Bakıya döndülər.

Dedik ki, Əzimənin atası Məhəmməd kənddə atçılıqla məşğul idi. At cinslərini yaxşılaşdırırdı. Kür qırağı tərəflərdən gələr, onun cins atlarından alardılar. Onun dolanısq üçün əsas gəlir mənbəyi bundan ibarət idi. Qalan kənd təsərrüfatı işləri, əkin, biçin, hamısı Məşədi Xeyrinin öhdəsində idi. Bir dəfə kolxozlaşma dövründə nə təhər olursa, təhlükəli bir hadisə emələ gəlir. Bu təhlükəli hadisə də onun savadı ilə əlaqədar idi. Hərdən molla tapılmayanda, o, böyük xahiş-minnətdən sonra gedib ölünün namazını qılardı. O illərdə ki, Allahsızlıq, o illərdə ki, bu müsibətlər yaranmağa başlanırdı, mollalar təqibə başlanırdı, Məhəmməd tamamilə belə şeylərdən əl çəkmişdi, Ölüləri namazsız-zadsız basdırırdılar. Əsas mollalar tutulmuşdu, tutulan - tutulmuşdu, qaçan - qaçmışdı, savadlı bir Məhəmməd qalmışdı. O da heç yerə getmirdi. Bir dəfə ona yaxın olmuş dostlarından biri rəhmətə gedir, aparıb bunu basdırırlar, namazsız, təlqinsiz, heç bir şeysiz. Gecə Məhəmməd kişi atı minir, gedir qəbristanına, qəbrə namaz qılır, qəbrə təlqini oxuyur və qayıdıb gəlib yatır. İki gündən sonra kənd soveti sədrisi, o zaman Ədil bəy adında bir kişi idi, bəylər nəslinə mənsub, ac bəylərdən idi. Adı bəy, özü az qala lütkom olan bəylərdən idi. Ədil

bəyi kənd sovetinin sədri qoymuşdular və kəndin tanınmış adamlarından birinin atını alıb ona vermişdilər ki, kəndlər arasında, 5-6 kəndin kənd sovetinin sədri idi, gəzib dolana bilsin. Həmin bu Ədil bəy atın üstündə Məmməd kişinin evinin qabağındakı meydanda dayanır.

-Kalbayı Məmməd, Kalbayı Məmməd...

Məhəmməd evdən çıxır.

-Buuy, Ədil bəy, xoş gəlmisən. Gəl düş, qonağımız ol.

-Yox, qonaq olmalı halım yoxdu, Mollaynan mənimki nə tuta bilər? Ay Kərbəlayi, bax bu tayfa, bu millət elə bir millətdi ki, əgər Allah onlara ölü namazı, molla qismət eləsəydi, elə eləyərdi, day hamısı tutulub çıxıb getməzdi. Kişi, otur evində, başın ağrısız, bir parça çörəyini ye. Gəlib şikayət eləyiblər səndən ki, Kəlbə Məmməd gedib ölü namazı qılıbdı qəbrə. Gərək mən qanunla səni tutam. Tutmuram səni. Çünki bilirəm ki, molla deyilsən. Ancaq oxumuş adamsan. Qardaş, mənə də, özünü də qana çalxama. Özünü bədbəxt eləmə, mənə də urvatsız eləmə. Axı mən sənə dəymək istəmirəm. Dəyə bilmərəm də.

Bunu deyib atını minib çapıb getdi. Kəlbə Məmməd ona həтта çox sağ ol da dəyə bilmədi. Bax, elə belə bir ütüdən xilas olmaq üçün Kəlbə Məmməd Əbülfəzl Abbasa nəzir deyir. Nəzir də bundan ibarət olur ki, at satanda atın dördədən birini, bir budunun qiymətini Əbülfəzl Abbasa - Kərbəlaya gedənlərin birinə verəcək, yola salacaq ora. Gizlin gedənlər gedirdilər ora.

Bakiya gəlir. Atı satandan sonra bir qədər bazarlıq edir, iş-gücünü görür. Əlbəttə, Rübabə Sultana bir qəpik də vermir və deyir ki:

-Bacı, sənə arxayınam, vallah, sənə arxayınam. Bilirəm ki, dolandıracaqsan şəhər yerində. Biz orda - kənddə min zəhmətlə dolanırıq. Burda sizi tanıyan yox, orda tanınırıq, göz qabağındayıq. Gündə birinin fırılacağına düşürük. Gündə birinin böhtanına düşürük. Əbülfəzl Abbasa nəzir eləmişdim. Ancaq... Axı mən neynim e... Mənim halım hardadı? Əbülfəzl Abbasın özünə əyandı ki, mən necə dolanıram, nə çəkirim.

Belə sözlərlə də qoyub çıxıb gedir. Xurcununu kəndçün aldığı şeylərlə doldurub, Rübabə Sultana, uşaqlarına yardım üçün, heç bir şey vermədən çıxıb gedir. Elə qatara minəndə (o zaman cibgirlər çox idi, pasanlar deyərdilər, tiyan altında yatan), bu pasanlardan biri onun cibindən pulu oğurlayıb qaçıb çıxıb gedir. Kəlbə Məmməd əlbəttə, əlindəki xurcundan başqa, heç bir şeysiz kəndə qayıdır. Nə evdə pul verir, nə də kəndə pul apara bilir.

Bu xəbər Rübabə Sultana çatanda güldü, dedi:

-O atın dördədən bir qiyməti Əbülfəzl Abbasa göndərməli idi. Göndərmədi, qıymadı. Balalarına qıymayan kimi, imama da qıymadı. Allah götürdü cibgirin əliynən göndərdi nəzirin lazım olduğu yerinə, kimə məsləhət bildisə, ona. Allah kimə məsləhət bildisə, Kərbəlayi Məmmədin nəzirini onf qismət elədi. Bu cür yola gedirdilər.

Mənbə: AZERİ.org, 2003

Veb direktor: Betti Bleyer

Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva

Veb master: Ülviyyə Məmmədova